

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ 1912-1913 ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΗΠΕΙΡΟΥ - ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ - ΘΡΑΚΗΣ ΤΟΥ ΕΘΕΛΟΝΤΗ ΚΩΝΣΤΗ Ι. ΚΑΠΙΔΑΚΗ

Λεωνίδα Φ. Καλλιβρετάκης

Στίς παραμονές τῶν βαλκανικῶν πολέμων ἡ θέση τῆς Κρήτης διαγραφόταν ἐξαιρετικά ἰδιότυπη ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Δέκα χρόνια μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυσή του (1898), τὸ καθεστῶς τῆς αὐτόνομης διακυβέρνησης, ὑπὸ τὴν ὑψηλὴ κυριαρχία τοῦ Σουλτάνου, εἶχε ἀνατραπεῖ *de facto* τὸ 1908 μετὰ ἀφορμὴ τὸ κίνημα τῶν Νεοτούρκων, τὴν αὐτοανακήρυξη τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Βουλγαρίας καὶ τὴν προσάρτηση τῆς Βοσνίας καὶ τῆς Ἑρζεγοβίνης στὴν Αὐстроουγγαρία. Βάσει ψηφίσματος τῆς Κρητικῆς Βουλῆς εἶχε κηρυχθεῖ ἡ ἔνωση μετὰ τὴν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία καὶ εἶχε προσκληθεῖ νὰ καταλάβει τὴ νῆσο· ἡ ἑλληνικὴ σημαία εἶχε ἀντικαταστήσει ἐκείνη τῆς αὐτόνομης πολιτείας, ἐνῶ οἱ δημόσιοι λειτουργοὶ εἶχαν ὁμόσει πίστη στον «Συνταγματικὸν Βασιλέα τῶν Ἑλλήνων». Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις εἶχε ἀντιδράσει μεταθέτοντας τὸ ζήτημα στὴν κρίση τῶν προστάτιδων Δυνάμεων· οἱ τελευταῖες δήλωσαν ὅτι ἦταν διατεθειμέναι νὰ ἀντιμετωπίσουν «μετ' εὐμενείας» τὴ συζήτηση τοῦ θέματος μετὰ τὴν Τουρκία, πρὸς τὴν ὁποία εἶχαν ἀνειλημμέναις ὑποχρεώσεις. Ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις ἀνακοίνωσε μετὰ τὴ σειρά της ὅτι ἡ Κρήτη «δὲν θά παύσῃ καὶ τοῦ λοιποῦ νὰ ἀνήκῃ εἰς αὐτήν», χωρὶς ὅμως καὶ νὰ προχωρήσῃ στὴ δρᾶση. Ἀκολούθησε μιά μεταβατικὴ περίοδος τεσσάρων χρόνων, κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς ὁποίας ἡ νῆσος διοικεῖτο ἀπὸ Ἐκτελεστικὴ Ἐπιτροπὴ¹ «ἐν ὀνόματι τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων», τὰ δὲ διατάγματά της δημοσιεύονταν σὲ «Παράρτημα τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος ἐν Κρήτῃ». Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1911 καὶ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1912 ἐπιχειρήθηκε ἡ συμμετοχὴ Κρητῶν ἀντιπροσώπων στὴν Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, προκαλώντας τὴν ἀποφασιστικὴ ἀντίδραση τῶν Δυνάμεων ἀλλὰ καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως (ἤδη Ἐ. Βενιζέλου), ἡ ὁποία τὸν καιρὸ ἐκεῖνο βρισκόταν σὲ διαπραγματεύσεις γιὰ τὴ σύναψη τῆς βαλκανικῆς συμμαχίας. Στίς 17 Σεπτεμβρίου 1912 στὴν Ἑλλάδα διατάχθηκε γενικὴ ἐπιστράτευση· ἀκολούθησε ἡ ἐπίδοσις ἀπὸ μέρους τῶν τριῶν βαλκάνιων συμμάχων τοῦ τελεσιγράφου τῆς 30 Σεπτεμβρίου στὴν ὀθωμανικὴν κυβέρνησις καὶ ἡ κήρυξις τοῦ πολέμου στίς 4 Ὀκτωβρίου.

Ἡ Κρήτη διέθετε ἀπὸ τὸ 1907 τακτικὴ στρατιωτικὴ δύναμη φερόμενη ὡς «Πολιτοφυλακὴ», συνολικῆς ἐνεργοῦ δύναμει 1.155 ἀνδρῶν, συγκροτημένων σὲ δύο Τάγματα,

1. «Προσωρινὴ Ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπὴ» ἀπὸ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1912 καὶ «Ἐπαναστατικὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ» ἀπὸ τὸ Μάρτιον τῆς ἰδίας χρονιάς.

τά όποια είχαν στελεχωθεί από "Έλληνες βαθμοφόρους (τυπικά παραιτηθέντες από τίς τάξεις του Έλληνικού στρατού), ενώ από τό 1910 Κρητες ύπαξιωματικοί παρακολουθούσαν (τυπικά ως όπλιοί άκροατές) μαθήματα στή Σχολή Ευελπίδων². Το σχέδιο επιστράτευσης τής "Ελλάδας του "Ιουλίου 1912 πρόβλεπε έξ άλλου τήν ύπαρξη ενός ανεξαρτήτου συντάγματος, τό όποίο ήταν κοινό μυστικό ότι θά άποτελείτο από Κρητες³. Μιά μέρα μετά τήν έναρξη τής Έλληνικής επιστράτευσης διατάχθηκε πράγματι, κατόπιν συνεννόησης μέ τόν "Έλληνα πρωθυπουργό, ανάλογη και στήν Κρήτη γιά τίς κλάσεις 1907-1911, συγκεντρώνοντας υπό τά όπλα 3.499 άνδρες⁴. Τήν επομένη τής κήρυξης του πολέμου άρχισε ή επίβιβαση των Κρητών εφέδρων στό πλοία μέ κατεύθυνση τόν Πειραιά. Οί επιβιβαζόμενοι έφεραν πολιτική ένδυμασία ώστε νά μή δοθει τυπικό πρόσχημα επέμβασης των Δυνάμεων⁵. Ταυτόχρονα συγκροτήθηκε από μή στρατεύσιμοι φοιτητές, άπόφοιτοι και τελειόφοιτοι γυμνασίου ιδιαίτερο έθελοντικό σώμα υπό τήν έιωνυμία « "Ιερός Λόχος Φοιτητών Κρήτης - Δραγατσάνιου»⁶, δυνάμεως 250 περίπου άνδρων⁷. Πέραν των άνωτέρω, στό πλευρό των τακτικών αυτών τμημάτων, πολέμησαν και ποικίλα άντάρτικα σώματα συνολικής δυνάμεως 3.556, υπό διαφόρους όπλαρχηγούς, συχνά παλαίμαχους τής μακεδονικής ύπόθεσης⁸.

"Αποβιβαζόμενοι στήν "Αθήνα οί έφεδροι συγκρότησαν τό « "Ανεξάρτητον Σύνταγμα Κρητών», άποτελούμενο από τρία τάγματα, τό 1ο των όποιων στάλθηκε στίς άμέσως επόμενες μέρες στό θεσσαλικό μέτωπο, όπου εξελισσόταν ή κύρια Έλληνική επίθεση· τό τάγμα αυτό σύντομα άυτονομήθηκε ως «1ον "Ανεξάρτητον Τάγμα Κρητών» και διέγραψε τή δική του πορεία. Τά ύπολειπόμενα δύο τάγματα στάλθηκαν στίς 16 "Οκτωβρίου στήν "Ηπειρο. "Εν τώ μεταξύ όλοκληρώθηκε στήν "Αθήνα ή στοιχειώδης εκγύμναση του φοιτητικού λόχου, ό όποιος άποβιβάστηκε μέ τή σειρά του στήν "Αρτα στίς 26 "Οκτωβρίου και, μαζί μέ τόν ήδη άφιχθέντα « "Εθελοντικόν Λόχον Κρητών Νέας "Υόρκης»⁹, συμπλήρωσαν τή δύναμη του Συντάγματος. "Εκτοτε πήραν μέρος σέ όλη τήν εκστρατεία τής "Ηπείρου μέχρι τόν "Ιούνιο του 1913, όποτε και στάλθηκαν στό ανατολικό μέτωπο, συμμετέχοντας στίς τελευταίες επιχειρήσεις τής Μακεδονίας και Θράκης, έως τή λήξη του πολέμου. Στίς γραμμές του προαναφερθέντος φοιτητικού λόχου υπηρέτησε και ό συγγραφέας του εκδιδομένου ήμερολογίου, στον όποίο αναφέρονται οί άμέσως επόμενες γραμμές.

2. "Ι.Σ. "Αλεξάκης, "Ο πρώτος στρατός τής Κρήτης - "Η Κρητική Πολιτοφυλακή, "Αθήνα 1969· "Α.Μ. Μαρής, « "Ο πρώτος τακτικός στρατός τής Κρήτης - "Η Κρητική Πολιτοφυλακή, ή εξέλιξη της και ή πολεμική δράση της», στήν "Ετήσια "Εκδόση Δήμου Χανίων, Χανιά 1978, σσ. 14-21.

3. "Ι.Σ. "Αλεξάκης, *ένθ. άν.*, σσ. 131, 173.

4. Δήθεν «οία τοπικήν προστασίαν τής Κρήτης» αυτόθι, σσ. 131-136.

5. Κ. "Α. "Αρχολέων, "Ιστορικά "Αναμνήσεις από τούς έθνικοαπελευθερωτικούς πολέμους και άγώνες του "Ανεξαρτήτου Συντάγματος τής Κρήτης (και κατόπιν όνομασθέντος 14ου Συντάγματος) κατά τά έτη 1912-1913 έν "Ηπείρω, Χανιά 1971, σσ. 17-18. "Ηδη τήν 1 "Οκτωβρίου οί Κρητες πληρεξούσιοι είχαν γίνει δεκτοί στήν "Ελληνική Βουλή, όχι όμως ως επίσημα μέλη της.

6. Κ. "Α. "Αρχολέων, *αυτόθι*, σσ. 8-14.

7. "Ο.Κ. "Α. "Αρχολέων, (*αυτόθι*, σ. 8), μιλά γιά «άνω των 300» σέ τηλεγράφημα τής 26.10.1912 προς τό στρατηγό Σαπουντζάκη, ό λιμενάρχης Κόμπραινας αναφέρει 240 στρατιώτες και 27 βαθμοφόρους· βλ. "Υπουργείον Στρατιωτικών, "Ο "Ελληνικός Στρατός κατά τούς Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913, τόμος Β', "Αθήνα 1932, Παράρτημα, σ. 86.

8. "Ι.Σ. "Αλεξάκης, *ένθ. άν.*, σ. 71.

9. Δυνάμεως 200 στρατιωτών και 16 βαθμοφόρων· βλ. "Υπουργείον Στρατιωτικών, *ένθ. άν.*, σ. 86.

Ὁ Κωνσταντῖνος¹⁰ Καπιδάκης γεννήθηκε στό χωριό Φρέ τῆς ἐπαρχίας Ἀποκωρώνου¹¹ γύρω στά 1881¹². Ἦταν τό τέταρτο παιδί τοῦ Ἰωάννη Καπιδάκη Πετράκη¹³ καί τῆς Εἰρήνης Πριντσιπάκη¹⁴. Ὁ πατέρας του, ἐπονομαζόμενος καί Πετρογιάννης, εἶχε συλληφθεῖ ὡς ἄμειρος ἀπό τίς τουρκικές ἀρχές στά Χανιά¹⁵ κατά τήν ἔναρξη τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1866. Ὁ μεγαλύτερος ἀδελφός του, Νικόλαος, σκοτώθηκε συμμετέχοντας στήν πολιορκία τοῦ Βάμου τό 1896, στή διάρκεια τῆς τελευταίας κρητικῆς ἐπανάστασης¹⁶, πού κατέληξε στήν αὐτονομία· ὑπῆρχαν ἀκόμη δύο μεγαλύτερες ἀδελφές, Ὀλγα καί Μαρούλη, κι ἕνας δίδυμος ἀδελφός, ὁ Σαράντος.

Ὁλοκληρώνοντας τά στοιχειώδη στό τοπικό σχολεῖο, ὁ Κ. Ἰ.Κ. συνέχισε τίς σπουδές του στό Γυμνάσιο τοῦ Βάμου καί κατόπιν σ' ἐκεῖνο τῶν Χανίων. Κατά τήν περίοδο αὐτή συνδέεται μέ τούς φιλελεύθερους κύκλους τῶν ὁπαδῶν τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, ἰδίως μετά τή σύγκρουση τοῦ τελευταίου μέ τόν Πρίγκιπα Γεώργιο (1910). Ἔτσι βρίσκουμε τήν ὑπογραφή του σέ ψήφισμα τῆς ἀντιπολίτευσης¹⁷ τόν Αὐγουστο τοῦ 1904. Ἀπό τότε χρονολογεῖται καί ἡ σχέση του μέ τούς ἀδελφούς Δημήτρη καί Χρῆστο Λαμπράκη ἀπό τόν Βάμο· πρόκειται γιά σχέση ἢ ὁποία διατηρήθηκε ἀκμαία ἐπί μακρόν, ὅπως προκύπτει καί ἀπό τήν μεταξύ τους ἀλληλογραφία: «Τό Βῆμα δέν τό θεωρῶ ξένον ἀλλά ἰδικόν μου καί μετά τήν ἔκδοσίν του οὐδεμίαν ἑτέρα ἐφημερίδα διαβάζω», θά σημειώσει ὁ ἴδιος σέ γράμμα του τό 1949.

Τόν Νοέμβριο τοῦ 1907 διορίστηκε βοηθός γραμματέα στήν Εἰσαγγελία Ἐφετῶν Χανίων, τό δέ 1911 προβιβάστηκε σέ ὑπογραμματέα. Παραλλήλως γράφτηκε στή Νομική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀπ' ὅπου ἀποφοίτησε μόλις τό 1920. Τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1912 κατατάχθηκε ὡς ἐθελοντής στό Λόχο Φοιτητῶν Κρήτης κι ἔλαβε μέρος στίς ἐπιχειρήσεις τοῦ πρώτου καί δευτέρου βαλκανικοῦ πολέμου, ἕως τόν Αὐγουστο τοῦ 1913. Ἐπιστρέφοντας στά Χανιά, καί ἀφοῦ παρέκαμψε κάποιες δυσχέρειες, διορίστηκε τό 1914 Γραμματέας τῆς Εἰσαγγελίας Ἐφετῶν, θέση στήν ὁποία παρέμεινε ἕως τή συνταξιοδότησή του, τό 1946. Τό 1927 παντρεύτηκε τήν Ἐλένη Γεωργίου Μαρκοπούλου (1907-1961), κόρη πρώην βουλευτοῦ τῆς Κρητικῆς Βουλῆς, μέ τήν ὁποία καί ἀπέκτησε δύο κόρες, τήν Ἀθηνᾶ καί τήν Εἰρήνη. Καθ' ὄλο τό διάστημα τῆς

10. Στό δημοσιευόμενο ἡμερολόγιό του ὑπογράφεται ὡς Κωνστῆς· ἀργότερα τό ἀπλοποιεῖ σέ Κωστῆς.

11. Τότε ὑπαγομένης στό νομό Σφακιῶν.

12. Τό ἔτος 1881 ἀναφέρεται ἀπό τόν ἴδιο σέ αἴτησή του πρὸς τό Ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης στίς 15.10.1921· ἡ ἴδια χρονολογία σημειώνεται στό Μητρώο Ἀρρένων τοῦ Φρέ, στό δέ βιβλίό θανάτων ἀναφέρεται ὅτι τό 1962 ἦταν ἐτῶν 81. Ἐν τούτοις στό ἐνδεικτικό τοῦ Γυμνασίου Χανίων, τό 1901, ἀναφέρεται ἐτῶν 18, στό δέ δελτίο ταυτότητός του, ἔκδοσης 1941, σημειώνεται ὡς ἔτος γεννήσεως τό 1883. Πάντως σέ ὅλα τά τεκμήρια τοῦ δίδυμου ἀδελφοῦ του, ἀναφέρεται τό 1881.

13. Τό διπλό ἐπίθετο φέρεται ἀπό ὅλα τά μέλη τῆς οἰκογένειας καί ἀπό τόν ἴδιο τόν Κ. Ἰ.Κ. ἕως τό διορισμό του στή δικαστική ὑπηρεσία (1907)· βλ. Ἐπίσημος Ἐφημερίς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, τεῦχος Β', ἀρ. 65 (19.12.1907).

14. Ἐξευγενισθέν σέ Πριγκηπάκη περὶ τό 1912.

15. Στ. Κελαϊδῆς, Ἐνας Γέρω-Παπᾶς, Ρέθυμνο 1960, σ. 214.

16. Ἐλ. Πρεβελάκης, «Ἡ πολιορκία τοῦ Βάμου καί οἱ διπλωματικές τῆς συνέπειες (Μάιος 1896)», Κρητικά Χρονικά, τ. ΙΑ' (1957), σσ. 205-243· Ἐφημερίς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, ἀρ. 33 (1901).

17. Τό ὑπέρ τῆς ἐνώσεως λαοψήφισμα τῆς ἐν Κρήτῃ ἀντιπολιτεύσεως καί οἱ ἐκφωνηθέντες λόγοι, Χανιά 1904.

σταδιοδρομίας του δέν ανιχνεύεται ένεργός ανάμιξη στά πολιτικά, πλήν τών ένεργειών στις όποιες προέβη γιά τήν άποφυλάκιση τοῦ Δημητρίου Λαμπράκη τήν έπαύριο τοῦ άποτυχόντος βενιζελικού κινήματος, τό Μάρτιο τοῦ 1935¹⁸. Μετά τή συνταξιοδότησή του άσκησε γιά μικρό χρονικό διάστημα τή δικηγορία. Πέθανε, ένα χρόνο μετά τό θάνατο τής γυναίκας του, τό 1962, στό πατρικό του σπίτι στό Φρέ¹⁹.

Τουλάχιστον δύο ήμερολόγια Κρητῶν έχουν δεῖ τό φῶς τής δημοσιότητας από τήν περίοδο 1912-1913²⁰. Τό ένα έχει συνταχθεῖ από τόν 'Ι. Σ. 'Αλεξάκη ό όποιος τό έχει έμπλουτίσει έκ τών ύστέρων μέ έπίσημα ντοκουμέντα τών στρατιωτικῶν άρχείων, ὄντας καί ό 'ίδιος στρατιωτικός καρριέρας· τό κύριο βάρος τής άφήγησης πέφτει ὄμως στό άνεξάρτητο Τάγμα, στό όποιο καί ύπηρετοῦσε²¹. Τό άλλο άνήκει στόν Κ. 'Α. 'Αρχολέοντα, ό όποιος ὄμως είχε ἤδη καταταγεῖ στήν πολιτοφυλακή λίγο πρίν τόν πόλεμο καί συνεπῶς ύπηρετήσε σέ κανονικό λόχο, τόν 5ο τοῦ II Τάγματος· έν τούτοις αναφέρεται συχνά στή δράση τοῦ φοιτητικού λόχου, δεδομένου ὅτι ἡ μονάδα του δρα σέ πολλές περιπτώσεις από κοινού μ' εκείνον²². Παραδόξως, ήμερολόγια από τούς 'ιδίους τούς έθελοντές φοιτητές δέν γνωρίζω νά έχουν έκδοθεῖ, άν καί είναι γνωστό ὅτι κάποιοι τηροῦσαν²³.

'Ο Κ. 'Ι.Κ. άρχισε νά τηρεῖ συστηματικά τό ήμερολόγιό του αρκετά άργά, στίς 21 'Ιουνίου 1913. 'Η ήμερομηνία συμπίπτει μέ τήν άπόκτηση ενός σημειωματαρίου μέ μαῦρο κάλυμμα, μικροῦ σχήματος 14,5 X 9,5 εκ., 80 σελίδων, τό όποιο άγόρασε «άπό τήν 'Οδρίτσανη», ὅπως σημειώνει καί ό 'ίδιος. Προηγούμενως φαίνεται ὅτι κρατοῦσε πρόχειρες σημειώσεις, τίς όποιες άντέγραψε έκ τών ύστέρων, μεταξύ τών σελίδων 50-56. Τό κείμενο καλύπτει συνολικά 59 σελίδες καί ακολουθοῦν 9 λευκές, ένῶ από τό σῶμα έχουν άποσπασθεῖ 6 φύλλα. Στή σελίδα 3 παρεμβάλλονται οἱ στίχοι ενός έμβιατηρίου, ένῶ στίς σελίδες 42-45 εκείνοι τριῶν τραγουδιῶν καί, άμέσως μετά (σελ. 46-47), ένας κατάλογος δέκα ὄνοματεπωνύμων καί διευθύνσεων. Κατά τή γραφή έχει χρησιμοποιηθεῖ μαῦρο μολύβι, σέ ὀρισμένες περιπτώσεις μελανί μολύβι καί, σπανιότατα, πέννα. 'Η γραφή είναι άκατάστατη καί σέ πολλές περιπτώσεις έχει άτονίσει σέ μεγάλο βαθμό, κυρίως στίς άκρες τών σελίδων.

Κατά τή μεταγραφή τηρήθηκε ἡ ὀρθογραφία τοῦ πρωτοτύπου, διορθώθηκε ὄμως καί συμπληρώθηκε ἡ στίξη. Τό κείμενο άναδιαρθρώθηκε ὥστε οἱ έγγραφές νά άποκτήσουν χρονολογική σειρά· ένῶ οἱ παρεμβολές συγκεντρώθηκαν στό τέλος. Οἱ ήμερομηνίες

18. "Όπως προκύπτει από έπιστολή του τής 20.3.1935, αντίγραφο τής όποιας βρίσκεται στά κατάλοιπά του.

19. Βλ. έπικήδεια σημειώματα στίς Χανιώτικες έφημερίδες *Κήρυξ*, 3 καί 8.8.1962, *Παρατηρητής*, 7.8.1962 καί *'Εθνική*, 12.8.1962.

20. 'Η παρατήρηση άφορά στούς συμμετέχοντες σέ τακτικές μονάδες καί ὄχι σέ άντάρτικα σῶματα, περί τών όποίων βλ. ένδεικτικά Σ. 'Ι. Κελαϊδής, *'Εθελοντικά Σῶματα Κρητῶν έν Μακεδονία, ἤτοι ὄρασις αὐτῶν κατά τόν Βαλκανοτουρκικόν πόλεμον*, 'Αθήνα 1913, καί Κ.Δ. Στεργιόπουλος, *Τό Μικτόν 'Ηπειρωτικόν Στράτευμα κατά τήν άπελευθέρωσιν τής 'Ηπείρου*, 'Αθήνα 1968.

21. 'Ι.Σ. 'Αλεξάκης, *Οἱ 'Ελληνικοί 'Απελευθερωτικοί Πόλεμοι 1912-1913 καί τό Ιον 'Ανεξάρτητον Τάγμα Κρητῶν*, 'Αθήνα 1967.

22. Βλ. προηγούμενη ύποσημείωση 5.

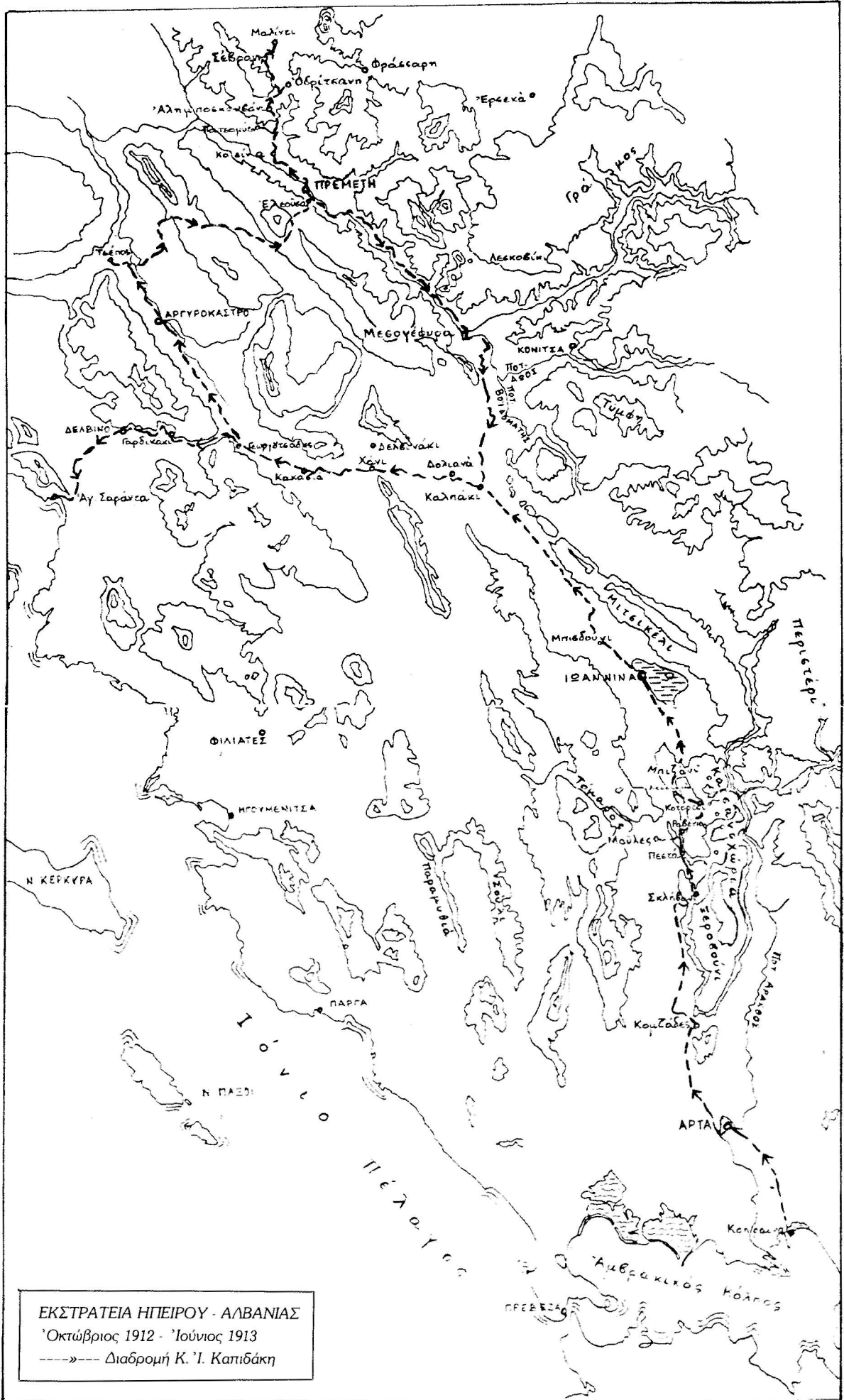
23. Κ.Λ. Κωνσταντινίδης, «'Εκ τοῦ πολεμικοῦ μου ήμερολογίου-Μία σελίς έκ τής γιγαντομαχίας τοῦ Μπιζανίου: 'Η 5η πρὸς τήν 6ην Δεκεμβρίου 1912», *Κρητικόν 'Ηρώων*, (έκδ. Γεώργιος Στ. Μαρκόπουλος), τεῦχος 2, Χανιά 1914, σσ. 182-187.

αναφέρονται στο Ιουλιανό ημερολόγιο. Οί προσθήκες πού ἔκρινα σκόπιμες περιλαμβάνονται ἐντός [], οί ἀναπτύξεις συντομογραφιῶν ἐντός < >, τὰ δε δυσανάγνωστα σημεῖα ἐντός (). Οί ἐπισυναπτόμενοι χάρτες καί τὰ ὑποσημειούμενα σχόλια ἐπί γεγονότων, προσώπων καί τοπωνυμίων²⁴ ἀποσκοποῦν στήν πληρέστερη κατανόηση τῆς ἀφήγησης. Τελειώνοντας, θάθελα νά εὐχαριστήσω ἀπό τή θέση αὐτή τήν κ. Εἰρήνη Καπιδάκη - Λιναρδάκη, πού διέσωσε αὐτό τό ἡμερολόγιο, κάνοντας ἐφικτή τήν παροῦσα δημοσίευση.

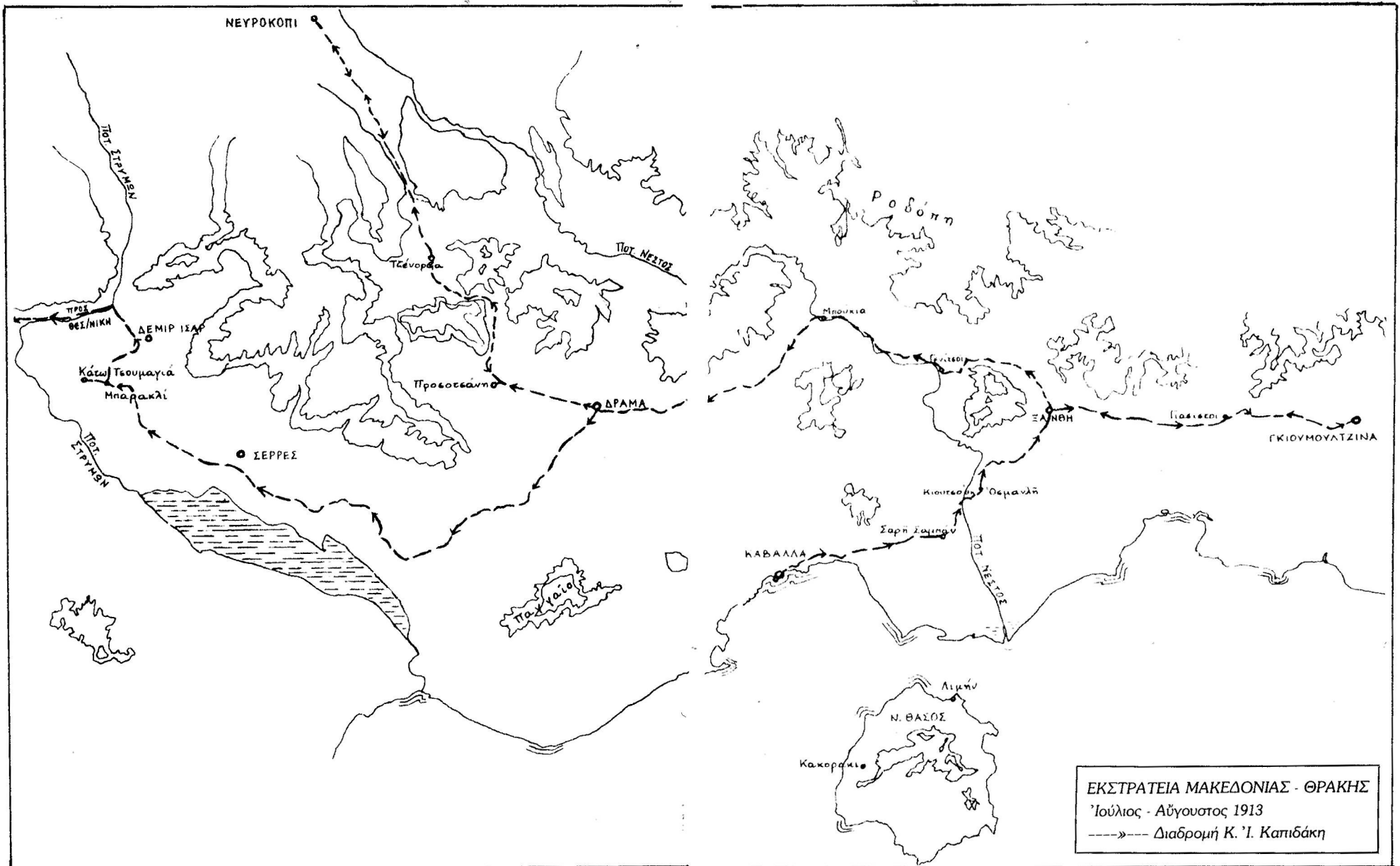

‘Ο συγγραφέας τοῦ ἡμερολογίου (ἀριστερά) μέ συμπολεμιστή του, σέ φωτογραφία τοῦ 1913

²⁴ Εὐχαριστῶ ἀπό τή θέση αὐτή τόν Μιχάλη Κοκολάκη γιά τήν πολύτιμη βοήθειά του στήν ταύτιση καί μεταγραφή τῶν τοπωνυμίων πού σήμερα βρίσκονται ἐντός τοῦ ἀλβανικοῦ ἐδάφους.

ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΗΠΕΙΡΟΥ - ΑΛΒΑΝΙΑΣ
 Οκτώβριος 1912 - Ιούνιος 1913
 ----- Διαδρομή Κ. Ή. Κατιδάκη

Κωνστῆς Ἰ. Καπιδάκης
Φοιτητῆς τῆς Νομικῆς
καί κάτοικος τοῦ χωρίου Φρέ
τῆς ἐπαρχίας Ἀποκορώνου Κρήτης
1913

Τό ἀγόρασα ἀπό τήν Ὀδρίτσανη¹
τήν 21 Ἰουνίου 1913

Σημειώσεις παλαιοῦ Πολέμου

Σεπτέμβριος 1912

-17 Διάταγμα γεν. ἐπιστρ(ατεύσεως) Ἑλλάδος

Ὀκτώβριος [1912]

2) Αναχώρησις ἐκ Χανίων δι' Ἀθήνας διά τοῦ ἀτμ. Κατράκη· πρό τῆς ἀναχωρήσεως δοξολογία καί προπομπή.

3) Ἀφίξις εἰς Πειραιᾶ.

4) Λῆψις ὄρκου ἑλληνοσ στρατιώτου εἰς Ἀθήνας.

Κήρυξις τοῦ πολέμου.

7) Περιεβλήθημεν τήν στρ. στολήν. Ἐκτοτε παραμονή καί ἐγκύμνασις εἰς Ἀθήνας μέχρι 23 8/βρίου.

23) Ἀναχώρησις ἐξ Ἀθηνῶν δι' ἀτμοπλοίου.

[25)] Μετά 32 ὥρων ταξίδι ἀφικόμεθα εἰς Πρέβεζα² εἰς ἦν παρεμείναμεν 22 ὥρας περιμένοντες διαταγὰς, μεθ' ὅ ἀποπλεύσαμεν³ καί μετὰ 2 1/2 ὥρων ταξίδι ἀπεβίβασθημεν εἰς Κόπραινα⁴.

26) Ἀφίξις εἰς Ἄρταν· κατά τήν πορείαν ὑπέστημεν τά πάνδεινα, ἡ πόλις οὐχί ὠραία.

27-30) Παραμονή εἰς Ἄρταν.

30) Ἐκκίνησις⁵ καί ἀφίξις εἰς Κομζάδες⁶ περὶ τό μεσονύκτιον· πορεία φοβερά.

31) Ἀφίξις εἰς 5 πηγάδια, κοιμηθέντες ἐπὶ ὑγροτάτου ἐδάφους⁷.

1. Βλ. ἐπόμενη ὑποσημείωσις 44.

2. Ἡ ὁποία εἶχε καταληφθεῖ πρό τεσσάρων ἡμερῶν. Μέ τηλεγράφημα τῆς 25.10.1912, ὁ φρούραρχος Πρεβέζης ἐνημερώνει τό Διοικητῆ Στρατοῦ Ἠπείρου ἀντιστράτηγο Κων. Σαπουντζάκη γιά τήν ἀφίξή τους καί ζητᾷ ὁδηγίεσ «ποῦ δέον διατεθῆναι»· βλ. Ἐπιχειρηματικῶν Στρατιωτικῶν, ἐνθ. ἀν., σ. 86.

3. Μέ ἐντολή τοῦ Διοικητοῦ Στρατοῦ Ἠπείρου· βλ. αὐτόθι.

4. Ἡ σημερινή Ἀλυκή, στό ἑσωτερικό τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου.

5. Μέ ἐντολή τοῦ Διοικητοῦ Στρατοῦ Ἠπείρου νά τεθοῦν ὑπό τίς διαταγές τοῦ ἀντισυνταγματάρχου Λάμπρου Συνανιώτη, διοικητοῦ τοῦ Ἀνεξάρτητου Συντάγματος Κρητῶν· βλ. αὐτόθι, σ. 98.

6. Ὁ σημερινός Ἀμμότοπος ἐπ. καί ν. Ἄρτας.

7. «Εἰς τόν λόφον τοῦτο ἐν τῷ μεταξύ ἔφθασαν καί ὁ λόχος τῶν φοιτητῶν μέ τόν ἀρχηγόν των

N/βριος 1912

1-25) Παραμονή εἰς 5 Πηγάδια μεταβαίνοντες εἰς προφυλακὰς κατὰ διαλείμματα⁸.

25) Μετάβασις εἰς τό χωρίον Σκλήβαν⁹.

26) Προφυλακὰί ἀπέναντι Πεστῶν Ὀροσειράς¹⁰.

27) Εἰς Ἁγ. Νικόλαον¹¹ ὅπου τό πρῶτον ἐπάτησεν Ἑλληνικός πούς.

28) Μονομαχία πυροβολικοῦ εἰς Πεστά.

29) Ἐπίθεσις καί κατάληψις τῶν Πεστῶν¹²- θάνατος Σαμαρίτη¹³.

30) Ἀνάπαυσις εἰς Πεστά καί ταφή Σαμαρείτου.

Δ/βριος 1912

1) Μετάβασις εἰς Μεγάλην Χαράδρα¹⁴ πλησίον Μπιζάνι.

2) Προχώρησις εἰς χωρίον Λεσιανά¹⁵.

Σταῦρον Ρήγαν, ὅστις μᾶς ὠφέλησεν τά μέγιστα διότι ἐπροχώρησεν τούς στρατιώτας του πρὸς τό τέλος τοῦ λόφου καί εἰς τήν ἀρχήν τῆς πεδιάδος καί οὕτω ἀπό τὰς ταλαιπωρίας τῆς πρώτης γραμμῆς ἐμείναμεν ἐν ἡσυχίᾳ ὡς ἐφεδρεία καί ἐμείναμεν ἐκεῖ μέχρι τῆς 3ης Νοεμβρίου», σημειώνει ὁ Κ. Ἀ. Ἀρχολέων, *ἐνθ. ἀν.*, σ. 32. Τό ὄχυρό τῶν Πέντε Πηγαδιῶν εἶχε καταληφθεῖ στίς 28.10.1912. Ὁ ἀναφερόμενος λόφος ἦταν θέσις προκαλύψεως βορείως τοῦ ὄχυροῦ, ἐναντι τῶν Πεστῶν.

8. Κατά τήν περίοδο αὐτή δέν πραγματοποιήθηκαν σημαντικές ἐπιχειρήσεις στό ἡπειρωτικό μέτωπο, καθώς οἱ ἀντίπαλοι ἀνέμεναν ἐνισχύσεις, οἱ μὲν Τούρκοι τῆ φρουρά τοῦ Μοναστηρίου, ἡ ὁποία ὑποχωροῦσε πρὸς Ἰωάννινα, οἱ δέ Ἕλληνες μία μεραρχία ἀπό τό μακεδονικό μέτωπο. Οἱ δύο πλευρές ἀρκέστηκαν, ἐν τῷ μεταξύ, στήν ἐξασφάλιση τῶν κατεχομένων θέσεων, ἐπιχειρώντας κατὰ διαστήματα ἐπιθετικές ἀναγνωρίσεις, οἱ ὁποῖες κατέληγαν κάποτε σέ μικροσυμπλοκές περιπόλων. Στίς 20 Νοεμβρίου 1912 ὑπογράφηκε ἀνακωχή μεταξύ Τούρκων καί Βουλγάρων, Σέρβων, Μαυροβουνίων· ἀνακωχή τήν ὁποία δέν δέχθηκε ἡ ἑλληνική πλευρά, ἀποβλέποντας στήν κατάληψη τῶν Ἰωαννίνων· βλ. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν, *ἐνθ. ἀν.*, τ. Β', σσ. 106—111, 139 καί Ν. Οἰκονόμου, «Ὁ Ἀ' Βαλκανικός Πόλεμος», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΔ', Ἀθήνα 1977, σσ. 301-303.

9. Ἡ Σκλίβανη ἐπ. Δωδώνης ν. Ἰωαννίνων.

10. Οἱ κινήσεις αὐτές διατάχθηκαν ἐν ὄψει ἐπίθεσης προβλεπόμενης γιά τήν 26η Νοεμβρίου, ἐξ αἰτίας ὄμως καθυστερήσεων στή συγκέντρωση τῶν στρατευμάτων ἡ ἐπίθεση ἀναβλήθηκε γιά τήν 29η· βλ. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν, *ἐνθ. ἀν.*, τ. Β', σ. 138. Προηγουμένης «ἐλάβομεν ὡς ἐφεδρικός τροφάς 3 γαλέτας ἕκαστος, 2 φούκτας σταφίδας καλῆς καί ὀλίγης ζαχαρέως, τροφάς πού ἐφυλάξαμεν ἐντός τοῦ γυλιοῦ μας, κινηματογραφιστής δέ, ὡς ἐβαδίζαμεν ἐν πλήρει ἐξαρτήσει ὀπλων καί γυλιοῦ, ἔλαβεν φωτογραφίας [...] Τήν 21ην τοῦ Νοεμβρίου ἡμέραν τῆς Παναγίας ἐλάβομεν καί σῦκα καί σάπωνα διά νά πλύνωμεν τά ἐνδύματά μας [...] Ὅτε ἐβελτιώθη ὁ καιρός [ἡ 26ην] καί ἀφοῦ ἐκάμαμεν σοῦπαν καί κρέας ὑπό ψυχρότατον βορρᾶν καί παγωνιάν, ἡ ὁποία μέ τούς κρυστάλλους τῆς εἶχεν καταστήσει ξηρόν καί στερεόν τό ἔδαφος ἀναχωρήσαμεν μετὰ τοῦ λόχου φοιτητῶν πρὸς τά Πεστά», σημειώνει ὁ Κ. Ἀ. Ἀρχολέων, *ἐνθ. ἀν.*, σ. 36.

11. Ἐωκκλήσι ΒΔ. τοῦ Σκλήβανι.

12. Κατόπιν ὁλοήμερης μάχης, διμοιρία τοῦ 3ου Λόχου Κρητῶν εἰσηλθε στά Πεστά στίς 7μ.μ. «γενομένη ἐνθουσιωδέστατα δεκτὴ ὑπό τῶν κατοίκων»· βλ. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν, *ἐνθ. ἀν.*, σ. 149.

13. Φοιτητής Νικόλαος Σαμαρείτης ἀπό τῆ Σκαλιτῆ Σφακίων· βλ. Κ. Ἀ. Ἀρχολέων, *ἐνθ. ἀν.*, σ. 39.

14. Κατόπιν διαταγῆς τοῦ Ἐπιτελάρχου τοῦ Στρατοῦ Ἠπείρου, τό Ι Τάγμα Κρητῶν στάλθηκε στό χωριό Ραβένια, ὥστε νά ἐπιτηρεῖ τῆ διάβαση τῆς χαράδρας μεταξύ Ἀετορράχης καί δρους Πεστῶν· ἐν τῷ μεταξύ ἡ τουρκική πλευρά ἐνισχύθηκε μέ τήν ἀφιξη τῆς φρουρᾶς Μοναστηρίου· βλ. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν, *ἐνθ. ἀν.*, τ. Β', σσ. 163-164, 168 καί Παράρτημα, σ. 231.

15. Συνεχιζόμενης τῆς προελάσεως, τό Ι Τάγμα Κρητῶν διατάχθηκε ἀπό τόν Ἐπιτελάρχη νά

- 3) Παραμονή εις Λεσιανά¹⁶.
 4) Προφυλακαί άπέναντι Μπιζάνι¹⁷.
 5) Έπίθεσις καθ' ήμών¹⁸, άπώθησις του έχθρου μετά μεγάλων άπω-
 λειών και σύλληψις μερικών αίχμαλώτων.
 6) Έποχώρησις ήμών εις Μάνδρας¹⁹.
 6-9) Προφυλακαί εις Μάνδρας²⁰ (8 [Δ/βρίου] θάνατος Χα<ζιράκη>²¹
 9) Έ αντικατάστασις ήμών υπό των Εύζώνων²² και ύποχώρησις αυτών
 έγκαταλειψάντων τάς Μάνδρας²³.
 10-12) Πρώτη γραμμή προς τό άριστερόν της Μάνδρας²⁴.

προωθηθεί στο χωριό Λεσιανά (τό σημερινό Έβγό έπ. Δωδώνης ν. Έωαννίνων): δύο λόχοι τάχθηκαν στίς προφυλακές και οι άλλοι δύο διανυκτέρευσαν στο χωριό: βλ. αυτόθι, τ. Β΄, σσ. 169-170.

16. Κατά την ήμέρα αυτή έπιχειρήθηκε έπίθεση κατά του όχρου Μικρό Μπιζάνι ή όποια όμωσ άνακόπηκε: στή μάχη έλαβαν μέρος οι 1ος και 4ος Λόχοι του Έτάγματος Κρητών, ένώ οι 2ος και 3ος παρέμειναν στα Λεσιανά ως έφεδρεία: βλ. αυτόθι, σ. 179.

17. Τό άπόγευμα της 4ης Δεκεμβρίου στίς προφυλακές βρισκόταν ό 3ος Λόχος Κρητών ένώ οι λοιποί βρίσκονταν σέ καταυλισμό πίσω άπό την κορυφογραμμή της Έαετορράχης: βλ. αυτόθι, σ. 184.

18. Της τουρκικής άντεπίθεσης προηγήθηκε σφοδρό πύρ του έχθρικού πυροβολικού που προκάλεσε σημαντικές άπώλειες, «κατέρριπτε τό ήθικόν των μονάδων και καθίστα προβληματική την τήρησιν των θέσεων των». βλ. αυτόθι, σσ. 187-188. Λυρική περιγραφή των συγκρούσεων άπό τον έθελοντή φοιτητή Κ.Λ. Κωνσταντινίδη, ένθ. άν., σ. 182-187: «Πίπτουσι νεκροί Τουρκοί, άλλα και πλησίον σου αίμόφυρτοι ψυχοραγοΐσιν έπιστήθιο φίλοι σου! Ποία φρίκη! [...] Τί σπαρακτικά συμπλέγματα έκάλυψεν τό σκότος της νυκτός εκείνης!».

19. Πρό των συνεχιζομένων τουρκικών έπιθέσεων, ό Έπιτελάρχης διέταξε την έγκατάλειψη των προκεχωρημένων θέσεων: τά ζημερώματα της 6ης Δεκεμβρίου τό Έτάγμα Κρητών, ύποχωρώντας κατέλαβε θέσεις περί τό ύψωμα 1058,8 [:Μάνδρες] της Έαετορράχης: βλ. ένθ. άν., σσ. 192-193.

20. Κατά τη διάρκεια του τριημέρου τό Έτάγμα δέχθηκε άλλεπάλληλες έπιθέσεις. Την 7η Δεκεμβρίου ό Διοικητής του άνέφερε ότι έπιβάλλεται ή αντικατάσταση των άνδρών του «ένεκεν της ύπερβολικής κοπώσεως». Λίγο άργότερα ό Διοικητής τραυματίστηκε και ό αντικαταστάτης του ζήτησε ένισχύσεις: του στάλθηκε μία διλοχία εύζώνων. Την έπομένη, ή τουρκική έπίθεση έπικεντρώθηκε κατά των θέσεων του Έτάματος, δημιουργώντας κίνδυνο διάσπασης της άμυντικής γραμμής: Βλ. αυτόθι, τ. Β΄, σσ. 207-208 και Παράρτημα, σ. 279.

21. Έπόστολος Χαζιράκης: σκοτώθηκε στίς 8 ή, κατ' άλλους, στίς 10.12.1912: βλ. Κ. Έ. Α. Έρχολέων, ένθ. άν., σ. 15.

22. Σύμφωνα μέ την έπίσημη έκθεση, ή αντικατάσταση πραγματοποιήθηκε στίς 9 μ.μ., της 8ης Δεκεμβρίου υπό τριών λόχων των Εύζωνικών Ταγμάτων: βλ. Έπουργείον Στρατιωτικών, ένθ. άν., τ. Β΄, σ. 208.

23. Τά τουρκικά στρατεύματα κατόρθωσαν νά άνέλθουν στο ύψωμα 1058,8 προκαλώντας ύποχώρηση των εύζωνικών τμημάτων, ή όποία έν μέρει έξελίχθηκε σέ φυγή, μεταδίδοντας τον πανικό και στα μετόπισθεν. Έπιχειρήθηκε ανακατάληψη των θέσεων, στή διάρκεια της όποίας κινητοποιήθηκαν τόσο ό λόχος των έξ Έαμερικής έθελοντών, όσο και έκεινες των φοιτητών, χωρίς όμωσ και νά κατορθωθεί: βλ. αυτόθι, σ. 213-214 και Κ.Λ. Κωνσταντινίδη, «Έπό τάς Έπειρωτικές μου Έναμνήσεις - Έκ της δράσεως του Κρητικού Φοιτητικού Λόχου: Έ Η Έστορική Μάχη της 8 προς την 9 Δεκεμβρίου 1912», Κρητικόν Έρώων, τεύχος 1, Χανιά 1913, σσ. 25-27.

24. Στα ύψωματα μεταξύ των χωριών Κοτορόσι (σημ. Έαετορράχη) και Λάζαινα, δεχόμενοι συνεχείς έπιθέσεις, στή διάρκεια των όποιων τραυματίστηκε θανάσιμα ό ύποδιοικητής του φοιτητικού λόχου Πέτρος Σαλάμπασης (10.12.1912). Οι έπικεφαλης διαπίστωσαν έλάττωση ήθικου: «Έπειραχία ούχι εύχάριστος. Διέταξε άντεπίθεσιν προς άνάκτησιν θέσεως καταληφθείσης την 9ην

13) Ἀντικατάστασις ἡμῶν καὶ μετάβασις εἰς Μοῦλες²⁵.

14-29) Παραμονὴ αὐτόθι. Κατὰ τὰς διαφόρους μάχας ἐκ τῶν 1400 τοῦ Τάγματος ἔμειναν 567²⁶.

29) Προχώρησις εἰς Κατσανοχώρια²⁷ καὶ παραμονὴ μέχρι 31 Δ/βρίου.

Ἰανουάριος 1913

[1]) Προχώρησις ὀλίγον <μπροστά> Κατσανοχωρίων.

2-6) Προφυλακαὶ ὄπισθεν μεγάλης χαράδρας²⁸.

νυκτός. Οὐδεὶς ἐπροθυμοποιήθη», ἀνέφερε πρὸς τὸ Ἀρχηγεῖο ὁ Διοικητὴς τοῦ Ἀποσπάσματος ἀντισυνταγματάρχης Πολυμενάκος· βλ. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν, *ἔνθ. ἀν.*, τ. Β', Παράρτημα, σσ. 300-301.

25. Ἡ σημερινὴ Πέρδικα ἐπ. Δωδώνης ν. Ἰωαννίνων: «Τάγμα Κρητῶν διέταξα ἀναχωρήσει σήμερον διὰ Μοῦλες, καθ' ὅσον ἀφήρησα πᾶσαν ὑπηρεσίαν, ἔνεκα ἀπειθαρχίας καὶ διασπορᾶς, κατόπιν τραυματισμοῦ διοικητοῦ του», ἀναφέρει πρὸς τὸ Ἀρχηγεῖο ὁ ἀντισυνταγματάρχης Πολυμενάκος· ὁ δὲ Ἀρχηγὸς Στρατοῦ Ἡπείρου ἀντιστράτηγος Σαπουντζάκης ἐκφράζει τὴν ἐπομένην στό Διοικητὴ τοῦ Κρητικοῦ Συντάγματος ἀντισυνταγματάρχην Συνανιώτη, τὴ λύπη του γιὰ τὰ «σημεῖα τινὰ ἀπειθαρχίας καὶ συμπτώματα ἐλλείψεως σταθερότητος» τῶν ἀνδρῶν του· βλ. αὐτόθι, σσ. 328, 335.

26. Παραμένοντας ὡς ἐφεδρεία στὰ μετόπισθεν, τὸ Ι Τάγμα συμπτύχθηκε, λόγω τῶν ἀπωλειῶν του, σὲ διλοχίαν· βλ. αὐτόθι, τ. Β', σ. 229. Ὁ λοχαγὸς Ἰπ. Παπαβασιλείου, γράφοντας ἀπὸ τὸ μέτωπο στοῦ συνταγματάρχου Δουσιμάνη στίς 11.12.1912, σχολιάζει τὶς ἐπιχειρήσεις μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «Εἶναι νὰ τραβᾷ κανεὶς τὰ μαλλιά του. Οὐδέ ἀρχηγία καὶ ἐπιτελεῖον παραφρόνων θὰ διηύθυνεν οὕτω. Κατόρθωσε διὰ τῆς ἐξόχου στρατηγικῆς του νὰ ρίψη ὀλόκληρον τὸν ἐδῶ στρατόν εἰς μίαν γραμμὴν ἐν κορδαῖν εἰς τὰς κορυφὰς ἀποτόμων καὶ βραχυδῶν ὁρέων ὑπὸ τὸ πῦρ τῶν ἐχθρικῶν φρουρίων εἰς δεκαήμερον συνεχῆ νυκθημερόν ἀγῶνα. Εἶναι πιστὴ εἰκὼν ὅταν σὰς εἶπω ὅτι οἱ ἄνδρες καθ' ὅλον αὐτὸ τὸ διάστημα δέν μετεκινήθησαν τῶν θέσεων των μάχης. Ἐκαστος ὄπισθεν ἐνός λίθου ἔτρωγεν, ἔπινεν, ἐκοιμᾶτο (δέν ἔκανε δηλ. κανέν ἀπὸ τὰ τρία) μὲ τὸν δάκτυλον ἐπὶ τῆς σκανδάλης [...] Ἡ κατάστασις αὐτὴ ὡς ἦτο ἐπόμενον ἐξήντησε καὶ σώματα καὶ νεῦρα καὶ χθές τέλος ἐξεδιώχθησαν οἱ ἡμέτεροι ὑπὸ τῶν βαρέων ἐχθρικῶν τηλεβόλων μὲ ἐξηντλημένον ἠθικόν, ἀνίκαναι πλέον πρὸς πᾶσαν πολεμικὴν ἐνέργειαν, ἀφοῦ δὲ ἐκάστην ἡμέραν προσέφεραν καὶ μίαν ἐκατόμβην τραυματιῶν πλην τῶν νεκρῶν»· βλ. αὐτόθι, τ. Β', Παράρτημα, σ. 312.

27. Ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτὸ δηλώνονται ἔντεκα χωριά τῆς Ἡπείρου, κείμενα στὴν ὄρεινὴν περιοχὴ ἀνατολικὰ τῆς ὁδοῦ Ἄρτας-Ἰωαννίνων καὶ δυτικὰ τοῦ ποταμοῦ Ἄραχθου, τὰ ἐξῆς: Λοζέτσι (σημ. Ἑλληνικό), Κοστίτσι ἢ Κωστῆτσι, Λάζαινα ἢ Λάζανα, Κοτορόσι (σημ. Ἀετορράχη), Φορτόσι ἢ Φορτώση, Νίστορα, Πάτερο, Κορίτιανη, Καλέντζι, Πλέσσια ἢ Πλαίσια καὶ Βαλτσιώρα (σημ. Πηγάδια). Τὰ χωριά αὐτὰ βρισκόνταν στὰ νοτιοανατολικά τοῦ ἑλληνικοῦ μετώπου, ὅπως αὐτὸ ἐκτεινόταν στὰ τέλη Δεκεμβρίου τοῦ 1912. Οἱ κάτοικοί τους ἦταν «Ἕλληνες ὀρθόδοξοι, κατσάνοι καλούμενοι, ἅπαντες τὴν ἑλληνικὴν λαλοῦντες γλώσσαν», ἀλλὰ καὶ «ἀτελῆ τινα διάλεκτον, ἄνευ γραμμάτων»· τὴν δὲ ὅλην περιοχὴ «καλύπτει χιονώδης πάχος σχηματιζόμενος ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου-Μαρτίου»· βλ. Ν.Θ. Σχινᾶς, Ὁδοπορικόν Ἡπείρου, τεῦχος Α', Ἀθήνα 1897, σσ. 121-132.

28. Μὲ ἐντολὴ τοῦ Διοικητοῦ Μεραρχίας συνταγματάρχου Δημ. Ματθαίου, ὀρίστηκε ὡς τομέας «ἐνεργείας καὶ ἐπιτηρήσεως» τοῦ Συντάγματος Κρητῶν «ἀπὸ τῆς ἀπαρχῆς τῆς χαράδρας, ἥτις κεῖται ἀμέσως πρὸς βορρᾶν τοῦ χωρίου Κρυφόβου» μέχρι τῶν δυτικῶν παρυφῶν τῆς κορυφογραμμῆς Ἀετορράχης. Ἐν τῷ μεταξύ ἡ παράτασις τῶν ἐπιχειρήσεων χωρὶς ἀποτέλεσμα καὶ οἱ ἀσυμφωνίες μεταξὺ τῶν ἐπιτελῶν ἀξίωματικῶν, ὀδήγησε στὴν ἀντικατάστασιν τοῦ ἀντιστρατήγου Σαπουντζάκη ἀπὸ τὸ διάδοχον Κωνσταντῖνο, ὁ ὁποῖος βρισκόταν στὴ Θεσσαλονίκην (3.1.1913)· βλ. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν, *ἔνθ. ἀν.*, τ. Β', σ. 253, 257-259 καὶ Παράρτημα, σ. 404-405.

7) 'Επίθεσις καί ἀπώθησις τοῦ ἐχθροῦ ἐντός τοῦ Μπιζάνι, ἔσχεν ὁ ἐχθρός <ἀπωλείας> 1200²⁹.

Τό ἑσπέρας εἰς Μάνδραν Λεσιανῶν.

8) Εἰς Λεσιανά διαμονή· βροχή καί χιόνια³⁰.

9-17) Προφυλακαί ἔξωθι Μπιζανίου ὑποστάντες τά πάνδεινα ἐκ τῆς βροχῆς καί χιόνος.

18-19) Λυσσώδης μάχη πυροβολικοῦ. Καθ' ὄλον σχεδόν τό διάστημα μέχρι τῆς παραδώσεως τοῦ Μπιζάνι, τά πυροβόλα ἔβαλλον τακτικά³¹. [Στό σημεῖο αὐτό παρατηρεῖται τό πρῶτο χάσμα τοῦ ἡμερολογίου, μεταξύ 20ης Ἰανουαρίου καί 20ης Φεβρουαρίου 1913. Εἶναι γεγονός ὅτι στό διάστημα αὐτό δέν πραγματοποιήθηκαν σημαντικές ἐπιχειρήσεις. Μέ τήν ἀφίξη τοῦ διαδόχου στό μέτωπο (10.1.1913), ἀποφασίστηκε ἡ ἀναστολή κάθε ἐπιθετικῆς ἐνέργειας, καί ἡ συστηματική προπαρασκευή τῶν μελλοντικῶν κινήσεων. Ἄφου προηγήθηκε μελέτη τοῦ ἐδάφους, βελτίωση τῶν ὁδῶν γιά τή διέλευση τοῦ πυροβολικοῦ, συγκέντρωση πυρομαχικῶν, ἀνασύνταξη καί ἐνίσχυση τῶν μονάδων, ἡ τελική ἐπίθεση πραγματοποιήθηκε στίς 20 Φεβρουαρίου 1913· κατά τή διάρκεια ἐκείνης τῆς ἡμέρας τό Σύνταγμα Κρητῶν ἔδρασε στήν πρώτη γραμμῆ ἔναντι τῶν ὀχυρῶν τοῦ Μπιζανίου³². Τά ξημερώματα τῆς ἐπομένης ὁ Ἐσσάτ Πασσάς παρέδωσε τά Ἰωάννινα.]

21 Φεβρ. 1913

Παράδοσις λίαν πρωῖ (ἡμ. Πέμπτη) τοῦ Μπιζάνι. Τό ἔγγραφο παρεδόθη εἰς τόν Λόχον μας³³.

29. Ἐν ἀναμονῇ τοῦ διαδόχου ἀναβλήθηκε ἡ ἀρχικά προγραμματισμένη γιά τίς 5.1.1913 ἐπίθεση, γιά νά πραγματοποιηθεῖ τελικῶς τῆ μεθεπομένη, χωρίς θεαματικά ἀποτελέσματα· βλ. αὐτόθι, τ. Β', σ. 264-280.

30. Οἱ πληροφορίες ἀναφέρουν ὅτι ὁ χειμῶνας ἐκεῖνος ἦταν ἀπό τούς βαρύτερους πού εἶχε γνωρίσει ἡ Ἠπειρος, «καί οἱ ἀσυνήθιστοι εἰς τό ψυχρόν αὐτό κλίμα πολεμισταί ὑπέφεραν πολύ, μάλιστα οἱ Κρητικοί» ὅπως σημειώνει καί ὁ Ἰ.Σ. Ἀλεξάκης, *ἐνθ. ἀν.*, σ. 645· βλ. καί Ν. Οἰκονόμου, *ἐνθ. ἀν.*, σ. 309· Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν, *ἐνθ. ἀν.*, τ. Β', σ. 280.

31. «Μιά συνεχῆς βροντή», σημειώνει ὁ Ἰάνκος Δραγούμης στίς ἀναμνήσεις του· καί παρακάτω: «Μῆνες καθήσαμε στό Μπιζάνι, ἕνα δύο, δέν θυμοῦμαι. Χειρότερα ἀπ' ὅλα οἱ νύχτες. Στήν πρώτη γραμμῆ ὕπνο δέν εἶχε σχεδόν καθόλου. [...] Ξημερώματα πιά οἱ Τοῦρκοι ἄρχιζαν τό κανονίδι κατά τάς 9, ἐκτός ἂν εἶχαμε κανένα αἰφνιδιασμό»· βλ. Ἰ. Δραγούμης, «Πολεμικές Ἀναμνήσεις», *Ἀρχεῖο τῆς Π.Σ. Δέλτα: Ἐκστρατεία στή Μεσημβρινή Ρωσία, 1919*, Ἀθήνα 1982, σ. 29-30.

32. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν, *ἐνθ. ἀν.*, τ. Β', σσ. 376, 386, 419-420 καί Παράρτημα, σσ. 679-681.

33. Στίς 5.30' π.μ. κατέπαυσε τό πῦρ καί φάνηκαν λευκές σημαίες στό Μπιζάνι. Στίς 7.00' π.μ. παρουσιάστηκε Τοῦρκος ἀξιωματικός στίς προφυλακές τῆς VIII Μεραρχίας μέ τό ἔγγραφο παράδοσης τοῦ Διοικητοῦ τῆς Φρουρᾶς Ταγματάρχου Ἀλῆ Φουάτ, κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Τοῦρκου Γενικοῦ Διοικητοῦ Ἰωαννίνων· στήν πρώτη γραμμῆ τοῦ μετώπου βρίσκονταν τά I καί II Τάγματα Κρητῶν· βλ. αὐτόθι, τ. Β', σσ. 420, 433 καί Παράρτημα, σ. 697.

[Στό σημεῖο αὐτό μεσολαβεῖ τό δεύτερο —καί διαρκέστερο— χάσμα τοῦ ἡμερολογίου, μεταξὺ 22ας Φεβρουαρίου καί 20ης Ἰουνίου 1913. Στό διάστημα αὐτό τό Ἐνεξάρτητο Σύνταγμα Κρητῶν, ἀφοῦ συγκεντρώθηκε μαζί μέ τά υπόλοιπα τμήματα τῆς VIII Μερραρχίας στό χωριό Μπισοδούνη³⁴ (σημερινή Ἐλεοῦσα), βορειοδυτικά τῶν Ἰωαννίνων (24.2.1913), διατάχθηκε νά καταδιώξει τά υποχωροῦντα ἐχθρικά τμήματα πρός τό Ἀργυρόκαστρο (27.2.1913). Σε διάστημα τεσσάρων ἡμερῶν οἱ Κρητες ἐθέλοντες, «κατάκοποι καί ἀσθμαίνοντες»³⁵, κάλυψαν ἀπόσταση χιλιομέτρων, διερχόμενοι διαδοχικά ἀπό τό Καλπάκι, τά Δολιανά καί τό Χάνι Δελβινάκιου³⁶ προελαύνοντας στή συνέχεια ἐντός τοῦ σημερινοῦ ἀλβανικοῦ ἐδάφους, βάδισαν πρός τό Χάνι Γεωργουτσάδων (Gjorgucat) καί τή Δερβίτσανη (Dervizan), χωρίς νά συναντήσουν ἄξια λόγου ἀντίσταση³⁷. Τό Ἀργυρόκαστρο καταλήφθηκε στίς 3 Μαρτίου 1913. Στή συνέχεια τό Σύνταγμα στάθμευσε βορείως τοῦ Ἀργυροκάστρου (7.3.1913), στά χωριά Τσέπος (Cepo) καί Παλαίκαстро³⁸ (Palokastrë), θέτοντας ὑπό τόν ἐλεγχό του τήν ὁδὸ πρός Τεπελένι. Ἀπό ἐκεῖ διατάχθηκε νά κινηθεῖ, στίς 20 Μαρτίου 1913 πρός Πρεμετή: «Πατώντες χιόνια ἀνήλθομεν εἰς τό ὕψος τοῦ βουνοῦ ἐξ οὗ πίπτοντες καί ὀλισθαίνοντες, καί σᾶν μεθυσμένοι τρικλύζοντες ἐπὶ τῆς κρυσταλλομένης χιόνος, μετὰ τρίωρον ἐφθάσαμεν κουρασμένοι καί πεινῶντες εἰς τό χωρίον Ἐλεοῦσα (Leusë), εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ βουνοῦ πλησίον τῆς Πρεμετῆς, εἰς τά πρόθυρα τῆς ὁποίας κατηλύσθημεν»³⁹. Μέ ἔδρα τήν Πρεμετή, τό Σύνταγμα κατένειμε τίς μονάδες του⁴⁰ στά χωριά Λεσκοβίκι (Leskoviku), Ἐρσεκά (Ersekë), Φράσσαρη (Frashër), Πατσομύτη (Paxhomitë), Ἀλῆ Παστεβάν (Lipostevan) καί Ὀδρίτσανη⁴¹ (Odrizan), με κύρια ἀποστολή τῆ φύλαξη τῶν διαβάσεων καί τήν ἀπόκρουση ἐνδεχόμενης ἐπίθεσης ἀλβανικῶν ἐνόπλων τμημάτων. Ἦδη στίς 13 Νοεμβρίου 1912, ἡ Ἐθνοσυνέλευση πού εἶχε συγκληθεῖ στήν Αὐλῶνα (Vlora), «ἀπαρτιζομένη ὑπό ἀντιπροσώπων πάντων τῶν Ἀλβανικῶν τμημάτων ἄνευ διακρίσεως θρησκείας»⁴², εἶχε κηρύξει τήν ἀνεξαρτησία τῆς Ἀλβανίας καί ἐγκαταστήσει προσωρινή κυβέρνηση, ἡ ὁποία ἀναγνωρίστηκε ἀπό τήν Πρεσβευτικὴ Διάσκεψη τοῦ Λονδίνου στίς 7 Δεκεμβρίου. Τά νοτιοανατολικά σύνορα τοῦ νέου κράτους θά ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο ἔρευνας διεθνοῦς ἐπιτροπῆς· ἐπὶ τῶν ἀμφισβητούμενων αὐτῶν ἐδαφῶν παρέμεινε τό Σύνταγμα τῶν Κρητῶν⁴³ ἕως τά μέσα τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1913.]

34. Αὐτόθι, τ. Β', σ. 439, καί Παράρτημα, σσ. 712-713, 716-717.

35. Κ. Ἀ. Ἀρχολέων, *ἔνθ. ἀν.*, σ. 88.

36. «Ξενοδοχεῖον τό Δελβινάκιον, γέφυρα ἀτελής ἀκόμα»· βλ. αὐτόθι, σ. 89.

37. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν, *ἔνθ. ἀν.*, τ. Β', σσ. 462-469.

38. Αὐτόθι, τ. Β', σ. 479.

39. Κ. Ἀ. Ἀρχολέων, *ἔνθ. ἀν.*, σ. 94.

40. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν, *ἔνθ. ἀν.*, τ. Β', σσ. 489-495, καί Παράρτημα, σσ. 814-819.

41. Περὶ τῶν χωριῶν αὐτῶν βλ. ἀμέσως παρακάτω.

42. Αὐτόθι, παράρτημα, σ. 819.

43. «Εἰς Πρεμετὴν ἐπεράσαμεν μέλι, ζάχαρι καί κόττα», σημειώνει ὁ Κ. Ἀ. Ἀρχολέων, (*ἔνθ. ἀν.*, σ. 97). Τό Σύνταγμα μετακινήθηκε, προσωρινά μόνο, τὴν 30ῆ Ἀπριλίου 1913 στήν Κόνιτσα πρός

21 'Ιουνίου 1913

Κατά τήν ἡμέραν αὐτήν ἦτο ὁ Ἄρχιερατικός ἐπίτροπος Πρεμετῆς εἰς τό χωρίον τοῦτο [. Ὀδρίτσανην] κι ἐξεφώνησε καί πατριωτικόν λόγον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ.

Τό χωρίον Ὀδρίτσανι⁴⁴ τῆς Ἡπείρου εἶνε καθαρῶς χριστιανικόν ἑλληνικόν ἔχον κατοίκους 250-300.

Σέβρανη⁴⁵ χωρίον Ἀλβανικόν.

Κοτόβα⁴⁶ εἶνε τό χωρίον τοῦ Ἄρ<σάκη>⁴⁷

Ραμπανί⁴⁸ χωρίον Ἀλβανικόν ἔχον καί ὀλίγους βλάχους.

<Πα>τσουμύτη⁴⁹ χωρίον Ἀλβανικόν

Διαβάτη εἶνε τό τελευταῖον σημεῖον καί τό πλέον ἐπίκαιρον τῶν συνόρων Ἑλλάδος καί Ἀλβανίας⁵⁰ ἐκεῖθεν διέρχονται οἱ δρόμοι πρός τήν Κλεισοῦραν⁵¹ Φράσσαρη⁵², Πρεμετή⁵³, Βεράτι⁵⁴ κ.λπ.

Μαλίντι⁵⁵ χωρίον Ἀλβανικόν μένον εἰς τήν Ἀλβανίαν· ἔπαξ μόνον κατά τάς ἀρχάς <'Ιουνίου> 1913 μεταβάς ὁ οὐλαμός μας εἰσῆλθον ἐντός αὐτοῦ μόνον 10 ἄνδρες

'Αλημποσκουβάνι⁵⁶ μικρόν Ἀλβανικόν χωρίον

Εἰς τάς 26 'Ιουνίου 1913, ἡμ. Πέμπτη, ὥρ 4 π μ ἐφύγαμεν⁵⁷ ἀπό τό Ὀδρίτσανι. Ἡ ἀναχώρησις λίαν συγκινητικῆ, αἱ γυναῖκες καί οἱ ἄνδρες ἔκλαιον

ὑποδοχή τοῦ διαδόχου, ὁ ὁποῖος ἔφτασε πράγματι στίς 5 Μαΐου στήν ὑποδοχή συμμετεῖχαν οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν Σαναβό (σημερινή Ἀετόπετρα) και Μάζι, τά δέ στρατεύματα, «μέ τόν φοιτητικόν λόχον», εἶχαν παραταχθεῖ σέ ὄλο τό μήκος τῆς ὁδοῦ ἀπό τήν Κόνιτσα ὡς τη Μεσογεφυρα βλ αὐτόθι

44 Γνωστό καί ὡς Οὐτρίτζανη ἢ Ὀστρίτσα τό σημερινό Οδρίτσαν στήν ἐπαρχία Permetit σύμφωνα μέ τόν Π Ἀραβαντινό, (*Μονογραφία περί Κουτσοβλάχων*, Ἀθήνα 1905, σ 49), κατοικεῖτο ἀπό «βλάχους ἀλβανίζοντες», ἦταν δέ τό μόνο χριστιανικό χωριό τῆς περιοχῆς Σκρεπαρίου βλ τοῦ ἴδιου, *Χρονογραφία Ἡπείρου*, Ἀθήνα 1856, τ 2ος, σ 394

45 Τό σημερινό *Sevran* ἐπαρχίας *Skrapari*

46 Γνωστό καί ὡς Χοτόβα, Χοτχόβα ἢ καί Χωταχόβα τό σημερινό *Hot' hove* ἐπαρχίας *Permetit* κατά τόν Π Ἀραβαντινό, (*Χρονογραφία* ἐνθ ἄν, σ 375), τό 1856 οἱ κάτοικοί του ἦταν ἀλβανόφωνοι, κατά τά 3/4 μουσουλμάνοι καί κατά τό 1/4 χριστιανοί

47 Ὁ γνωστός Ἀπόστολος Ἀρσάκης (1792 1874)

48 Τό σημερινό *Rapanj* ἐπαρχίας *Permetit*

49 Γνωστό καί ὡς Πατζομίτη, κατοικούμενο ἀπό ἀλβανόφωνους μουσουλμάνους τό σημερινό *Raxhomite*, ἐπαρχίας *Permetit* βλ αὐτόθι, σ 375 Γενικόν Στρατηγεῖον Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ, *Χάρτης Ἐθνογραφικός τῆς Βορείου Ἡπείρου τῷ 1913*, Ἀθήνα 1919, σ 17

50 Ἀναφέρεται βεβαίως στά ὄρια τῆς κατεχόμενης ἀπό τόν ἑλληνικό στρατό ζώνης κατά τήν ἐποχή ἐκείνη

51 Ἡ σημερινή *Kelcyra* ἐπαρχίας *Permetit*

52 Ἡ Φράσσερι, τό σημερινό *Frasher* ἐπαρχίας *Permetit*

53 Βλ ἐπόμενη ὑποσημείωση 59

54 Τό σημερινό *Berati*, πρωτεύουσα ὁμώνυμης ἐπαρχίας

55 Προφανῶς ἡ Μουλίνα, τό σημερινό *Malnin* ἐπαρχίας *Skrapari*

56 Γνωστό καί ὡς Ἀλή Παστεβάν ἢ Λιποσίβανη, κατοικούμενο ἀπό ἀλβανόφωνους μουσουλμάνους βλ αὐτόθι, σ 17 Π Ἀραβαντινοῦ, ἐνθ ἄν, σ 375 Πρόκειται γιά τό σημερινό *Lipostevan* ἐπαρχίας *Permetit*

57 Οἱ προστριβές, μεταξύ τῶν ἔως χθές συμμάχων, ἐπί τῶν ἀπελευθερωθέντων ἐδαφῶν εἶχαν

Κοσίνα⁵⁸, οἱ κάτοικοι ἑλληνόβλαχοι, ἡ τοποθεσία ὠραία, ἔχει πολλὰ διάφορα εὐγενῆ δένδρα, σπήθια ἕως 50.

Ἐφθάσαμεν τὰ ἑσπέρας τῆς 26 Ἰουνίου 1913 εἰς Πρεμετὴ καὶ ἐμείναμεν δύο ἡμέρας, τὴν δε 29 λιάν πρωὶ ἀνεχωρήσαμεν διὰ Μακεδονίαν.

Τὴν 28 Ἰουνίου 1913 ἐγένετο δέσις ὑπὸ τῶν κατοίκων Πρεμετῆς ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν ὄπλων· κατ' αὐτὴν παρίσταντο καὶ Μουσουλμάνοι. Οἱ μικροὶ μαθηταὶ καὶ αἱ μαθήτριά ἐψαλλον διάφορα ἔθνηκα ἄσματα.

Ἡ Πρεμετὴ⁵⁹ εἶναι πολίχνη ἔχουσα 3-4 χιλιάδας κατοίκους, οἱ περισσότεροι τῶν ὁποίων εἶνε Ἕλληνες. Αὕτη κείται ἐντὸς μικροῦ πεδιάδος, σχετικῶς εἰς καλὸν μέρος, ὅσον δέ ὁ χρόνος παρέρχεται ἀπὸ τῆς ἐλευθερώσεώς της, ἐπὶ τοσοῦτον καὶ ἑλληνοποιεῖται. Οἱ Χριστιανοὶ κάτοικοι πάντες φέρουν καπέλα πετάξαντες τα φέσια· αἱ γυναῖκες εἶνε ἄρκετά περιποιημένα, αἱ δὲ ἐνδυμασία των εἰς πλεῖστα εἶναι ἄρκετά περιποιημένα, αἱ δὲ ἐνδυμασία των εἰς πλεῖστα εἶνε ὡς τῶν γυναικῶν τῶν μεγάλων πόλεων, δηλ. φορέματα <άντρασέ>, κάλτσες τραπεζάν καθὼς καὶ σακκάκια καὶ καπέλλα. Ἰδίως μεγάλην ἐντύπωσιν μοι ἔκαμε ἡμέ ὅλη τῆ σημασία τῆς λέξεως ἄρχοντική φορεσιά τῶν γράδων. Πάντες τὸν χεῖμῶνα φέρουν ἐπανωφόρια μέ γουναρικά.

Ἐλεοῦσα⁶⁰ χωρίον ἔχον 40 σπήθια καὶ ἀπέχον τῆς Πρεμετῆς 20' λεπτά, καθαρῶς ἑλληνικόν· οἱ κάτοικοι καθ' ὅλα ὅμοιοι τῶν τῆς Πρεμετῆς. Τό χωρίον τοῦτο ἔχει καὶ σχολεῖον.

ἡδη ἐνταθεὶ στὴν περιοχὴ τῆς Μακεδονίας, ἐξελισόμενες στίς 16 Ἰουνίου 1913 σὲ ἀνοικτὴ ἔνοπλη σύρραξη μεταξύ Ἑλλήνων, Σέρβων, Μαυροβουνίων καὶ Ρουμάνων ἀφ' ἑνὸς καὶ Βουλγάρων ἀφ' ἑτέρου. Ἐπτά ἡμέρες μετὰ τὴν ἔναρξιν τῶν ἐχθροπραξιῶν ἀποφασίστηκε ἡ μεταφορὰ τῆς VIII Μεραρχίας σὺν μακεδονικῷ μέτωπο, πλην τοῦ III Τάγματος Κρητῶν, τὸ ὁποῖο εἶχε διατεθεῖ σὺν Στρατιωτικῷ Διοικητῇ Κορυτσᾶς. Τὸ I Τάγμα (ὄπου καὶ ὁ Φοιτητικὸς Λόχος) διατάχθηκε νὰ παραδώσει τὴ φρουρὰ τῶν χωριῶν Φράσσαρη, Ὀδρίτσαρη καὶ Ἀλῆ Παστεβάν σὲ μονάδες τοῦ 25ου Συντάγματος Πεζικοῦ καὶ νὰ συγκεντρωθεῖ στὴν Πρεμετὴ ἀπ' ὅπου, ἀκολουθώντας τὸ δρομολόγιον Μεσογέφυρα, Χάνι Καλπάκι, Χάνι Κακαβιάς καὶ Γαρδικάκι, (βλ. περὶ αὐτῶν παρακάτω), θὰ κατέλθῃε στοὺς Ἁγίους Σαράντα, ὅπου θὰ ἐπιβιβάζεσταν σὲ ἀτμόπλοιο μέ προορισμὸν τὴ Θεσσαλονίκην· βλ. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν, ἔνθ. ἀν., Παράρτημα σ. 814,817-819.

58. Τὸ σημερινὸ *Kosinë* ἐπαρχίας *Përmetit*· κατὰ τὸν Π. Ἀραβαντινὸν (ἔνθ. ἀν., σ. 375), τὸ 1856 εἶχε πέντε σπιτία, κατοικούμενα ἀπὸ ἀλβανόφωνους χριστιανούς· ὁ ἴδιος, ἐν τούτοις, σημειώνει τὴν παρουσίαν «ἀλβανιτοβλάχων» στὰ ὄρη τῆς Πρεμετῆς· βλ. τοῦ ἴδιου, *Μονογραφία...*, ἔνθ. ἀν., σ. 49.

59. Ἡ σημερινὴ *Përmeti*, πρωτεύουσα ὁμώνυμης ἐπαρχίας· τὸ 1856, σύμφωνα μέ τὸν Π. Ἀραβαντινὸν, (*Χρονογραφία...* ἔνθ. ἀν., σ. 370), εἶχε 122 χριστιανικά καὶ 12 μουσουλμανικά σπιτία, κατοικούμενα ἀπὸ ἀλβανόφωνους· 5.000 κατοίκους, ὧν περίπου 1500 χριστιανοὶ καὶ πολλοὶ Ἁθίγγανοι μουσουλμάνοι, σημειώνει τὸ 1873 ὁ E. Isambert, κατὰ τὸν Ἀ. Μηλιαράκη, *Ὀδοιπορικὰ Μακεδονίας, Ἡπείρου καὶ Θεσσαλίας κατὰ τὸν Emile Isambert*, Ἀθήνα 1878, σ. 261· Τὸ 1905, τέλος, ἡ πόλις ἀριθμοῦσε «4.000 ψυχὰς Ἑλλήνων· Ἀλβανῶν καὶ Μωαμεθανο-Ἀλβανῶν», σύμφωνα μέ τὸν ὑπολοχαγὸ Π. Κουγιτά, *Πραγματεία τοπογραφικῆ, ἱστορικῆ καὶ ἐθνολογικῆ τῆς Ἄνω Ἀλβανίας ἢ Ἰλλυρίας, Κάτω Ἀλβανίας ἢ Μακεδονικῆς Ἰλλυρίας καὶ Ἡπείρου*, Ἀθήνα 1905, σ. 99· τὸ 1930 ἀναφέρονται 2.788 κάτοικοι, κατὰ τὰ δύο τρίτα χριστιανοὶ καὶ κατὰ τὸ ἕνα τρίτο μουσουλμάνοι· βλ. L. Rey, *Guide de l'Albanie*, Παρίσι 1930, σ. 143· περὶ τῶν ὠραίων κυριῶν τῆς Πρεμετῆς, βλ. καὶ Β.Δ. Ζῶτος Μωλοσσός, *Ἡπειρωτικὰ Μελέται: Δρομολόγιον τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου*, Ἀθήνα 1878, σ. 91.

60. Ἡ σημερινὴ *Leusë* ἐπαρχίας *Përmetit*· τὸ 1856 εἶχε 46 σπιτία, κατοικούμενα ἀπὸ ἀλβανόφωνους χριστιανούς, κατὰ τὸν Π. Ἀραβαντινὸν, ἔνθ. ἀν., σ. 370.

Εἰς τὴν περιφέρειαν ταύτην κυρίως ὀμιλεῖται ἡ Ἀλβανική, αἱ δὲ γυναῖκες δὲν γνωρίζουν παρά μόνον αὐτήν. Οἱ ἄνδρες ὅμως καθὼς καὶ τὰ μικρά παιδιά, ἄρρενα καὶ <θήλια> γνωρίζουν καὶ τὴν ἑλλ<ηνικὴν> ἐκ τοῦ σχολείου, εὐτυχῶς δὲ ἤρχισαν εἰς ὅλα τὰ χωρία νὰ κάνουν ταύτης χρῆσιν, χωρὶς ἐννοεῖται νὰ παύσουν νὰ ὀμιλοῦν καὶ τὴν Ἀλβανικήν.

Πλησίον τῆς Πρεμετῆς διέρχεται ὁ ποταμὸς Ἀῶος. Τὰ μέρη τῆς περιφέρειας ταύτης εἶνε ὀρεινά καθὼς καὶ τὸ περισσότερον ἔδαφος τῆς Ἠπείρου.

Ὡς καὶ παραπάνω λέγω ἀνεχωρήσαμεν ἐκ Πρεμετῆς δια Μακεδονίαν τὴν 29 Ἰουνίου 1913 ἡμέραν Σάββατον καὶ ὥρ. 4 π.μ. Κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἡμέρας ταύτης βροχὴ ἀδιάκοπος μᾶς ἐσουνόδευε. Περί τὴν 9 π.μ. ἐκάμαμεν στάσιν εἰς θέσιν ὀνομαζομένην Καημένο χάνι· ἐκεῖ ἐλάβομεν συσσίτιον ἐκ βοδινοῦ κρέατος καὶ σοῦπα ρύζι, διὰ δὲ τὸ ἑσπέρας μᾶς ἐδόθη τυρός εἰς τὸ αὐτὸ μέρος. Ἡ ἐκκίνησις ἐντεῦθεν ἐγένετο τὴν 1ην μ.μ. κατὰ δὲ τὴν 8 ἑσπερινὴν ἐφθάσαμεν εἰς τὰ Μεσογέφυρα⁶¹ ἔνθα καὶ ἐξωμείναμεν.

30 [Ἰουνίου 1913]

Ἀναχώρησις 7 π.μ. Μετὰ τρίωρον πορείαν ἐκάμαμεν στα<θμόν>· ἐκεῖ μᾶς ἐδόθη συσσίτιον τυρός. Ἀναχώρησις 2 μ.μ. Ἡ ἡμέρα σκυθρωπὴ ἄνευ βροχῆς. Ἐφθάσαμεν εἰς Καλουπάκι⁶² τὴν 5 καὶ 1/2 ὅπου μᾶς ἐδόθη συσσίτιον καὶ ὅπου διεμείναμεν⁶³. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν μοὶ ἐχορηγήθη καὶ ἓνα σακκάκι.

1 Ἰουλίου 1913 Δευτ.

Ἀναχώρησις 5 καὶ 1/2 πρωινήν· ἡμέρα καλοκαιρινὴ μετὰ ἀέρος. Σταθμὸς 9 καὶ 1/2 εἰς θέσιν Δελβινάκι⁶⁴. Ἡ κατάστασις τῆς υἰείας μου σχετικῶς καλὴ. Συσσίτιον κρέας μετὰ σοῦπας καὶ τυρὶ διὰ τὸ βράδου. Ἐκκίνησις 2 1/2 καὶ στάσις 5 1/2 εἰς θέσιν Κακκαβιά⁶⁵· ὁ ἀέρας ἰσχυρός. Κατὰ τὴν διάβασίν μας ἐκ τῶν μερῶν τούτων μᾶς κατάλαβε μεγάλη χαρὰ διότι κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς ἀπελευθερώσεώς των μᾶς ἐγένοντο εἰς τὰ μέρη ταῦτα αἱ ἀλησιμύνηται ὑποδοχαί.

2 Ἰουλίου [1913] Τρίτη.

Ἐκκίνησις 5 1/2. Ἡ μόνη καλοκαιρινὴ ἡμέρα πού ἠσθάνθημεν εἰς τὴν Ἠπειρον· ὁ ἥλιος καυστικώτατος. Σταθμὸς 1/2 μ.μ. εἰς τὸ χωρίον Γαρδικάκι⁶⁶, ὅπου ἄφθονον νερό ρέει. Ἡ ἡμέρα αὕτη ἦτο μέχρι σήμερον ἐκ τῆς πορείας ἡ <κοπιω>δεστέρα.

61. Γέφυρα ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ Ἀῶου (Βοβούσα), σὺν ὕψος τῆς συμβολῆς του μέ τόν Σαραντάπορο, ἐπὶ τῶν σημερινῶν ἑλληνοαλβανικῶν συνόρων.

62. Τὸ Καλιπάκι Βεβιάω· ἄς σημειωθεῖ πάντως ὅτι ἀναφέρεται ὡς Kalibaki ἀπὸ τόν L. Rey, ἔνθ. ἀν., σ. 154.

63. Κατὰ τὴν ἡμέρα ἐκείνη διανύθηκε ἀπόστασις 33 χιλιομέτρων σὲ διάστημα 6 1/2 ὥρων.

64. Τὸ Χάνι Δελβινάκι προφανῶς· βλ. καὶ προηγούμενη ὑποσημείωσις 36.

65. Διάβασις ἐπὶ τῶν σημερινῶν ἑλληνοαλβανικῶν συνόρων· κατὰ τὴν ἡμέρα ἐκείνη διανύθηκε ἀπόστασις 22 χιλιομέτρων ἐντός 7 ὥρων.

66. Τὸ σημερινὸ Kardhikaq ἐπαρχίας Sarandë· κατὰ τόν Π. Ἀραβαντινὸ, (ἔνθ. ἀν., σ. 357), τὸ 1856, εἶχε 25 σπιτὰ χριστιανῶν, ὀμιλοῦντων ἑλληνικὰ καὶ ἄλβανικὰ.

Συσσίτιον κρέας βοδινό μετά σούπας καί τυρί διά τό βράδυ. Ἡ κατάστασις τῆς ὑγείας μου εὐτυχῶς μεθ' ὄλην τήν μεγάλην καί κοπιώδη πορείαν, σχετικῶς καλή.

Ἄλλη πορεία τήν ἡμέραν ταύτην δέν ἐγένετο ἀλλά ἐξωμείναμεν εἰς Γαρδικάκι. Οἱ κάτοικοι τῶν μερῶν τούτων διαφέρουν κατά πολύ τῶν κατοίκων τῆς περιφέρειᾶς Πρεμετῆς. Εἶνε, ἡμπορεῖ κανεῖς νά πῆ, γνησιώτεροι Ἕλληνες ἀφοῦ εἰς τά μέρη τοῦτα ὀμιλοῦν μόνον τήν Ἑλληνικήν. Ἡ δέ ἐνδυμασία τῶν γυναικῶν εἶνε πολύ διαφορετική καί μᾶλλον καλαισθητική τῆς τῶν γυναικῶν τῶν μερῶν τῆς Πρεμετῆς· ἐνδυμασία κομψή καί χαριτωμένη, ἀληθῆς ἐνδυμασία ἑλληνική, ἥτις πολύ συμβάλλει διά νά τας ἀποθαυμάζη τις. Λιγερές σῶν βίτσεις καί ἄγγελιοι ἀληθεῖς ὡς λευκοφοροῦσαι. Τά μέρη ὅμως κι ἐδῶ πολύ ἄγωνα, τά χωρία ὅμως ὠραιότατα ἔνεκεν καλοκτισμένων ὠραίων οἰκοδομῶν.

3 Ἰουλίου 1913

Ἀναχώρησις 5 1/2. Ἄφιξις 7 1/2 εἰς Δέλβινον.

Τό Δέλβινον⁶⁷ εἶνε κωμόπολις ὠραιότατη, ἡ καλλιτέρα πασῶν τῶν τῆς Ἡπείρου. Ἐχει 3-4 χιλιάδας κατοίκους· οἱ περισσότεροι τούτων εἶνε Ἕλληνες· ὀμιλεῖται ἡ ἑλληνική. Ἡ τοποθεσία τῆς πόλεως καλή καθῶς καί αἱ οἰκοδομαί της. Συσσίτιον φασόλες... Εἰς τά μέρη ταῦτα ὑπάρχουν καί μερικές ἐλησις, ἐνῶ εἰς τά μέρη τῆς Ἡπείρου πού εἶδαμεν δέν ὑπάρχον. Εἰς τό Δέλβινον ῥέουν καί ἀφθονα ὕδατα.

Ἐκκίνησις 3 1/2 καί ἄφιξις εἰς Ἀγ. Σαράντα 7 καί 15'. Ἡ Στάσις ἐγένετο 1/2 ὥραν πρό τοῦ λιμένος.

4 Ἰουλίου 1913 Πέμπτη

Ἐκκίνησις πρωινήν καί ἄφιξις 7.20. Συσσίτιον κρέας μετά σούπας. Ἐμβολιασμός.

Οἱ ἄγιοι Σαράντα⁶⁸ κατοίκους δέν ἔχουν, ἔχουν ὅμως μερικές ἀποθήκας ὅπου τοποθετοῦν τά διάφορα ἐμπορεύματα. Κίνησις γίνεται μεγάλη διότι ἡ βόρειος Ἡπειρος τροφοδοτεῖται ἐκ τοῦ λιμένος τούτου. Ἐάν τά μέρη ταῦτα χορηγηθοῦν εἰς τήν Ἑλλάδα, μετά ὀλίγα ἔτη ὁ λιμήν οὗτος θά εἶνε ἕνας ἐκ τῶν κυριωτέρων λιμένων τῆς Ἑλλάδος καί ἡ πόλις θά γίνη τελεία. Τό μόνον ἐλάττωμα εἶνε ὅτι νερό πόσιμον δέν ὑπάρχει καί δι' αὐτό εἶνε ἠναγασμένοι αἱ γυναῖκες νά φέρουν τοῦτο ἐξ ἀποστάσεως 1/2 καί

67. Τό σημερινό Delvinë ἐπαρχίας Sarandë. Ἡ πόλις τό 1856, κατά τόν Π. Ἀραβαντινό, (ἐνθ. ἀν., σ. 356), εἶχε 300 χριστιανικά καί 150 μουσουλμανικά σπιτία, οἱ δέ σέ χρήση γλώσσας ἦσαν τά ἑλληνικά καί τά ἄλβανικά: «ἐπί τερπινοτάτης τοποθεσίας, περικυκλούμενον ὑπό δασῶν ἐλαιῶνων καί λεμονεῶνων» μέ 500 οἰκογένειες, «ὧν τό ἕν τρίτον χριστιανικά», τήν περιγράφει τό 1873 ὁ Ε. Isambert, σύμφωνα μέ τόν Ἀ. Μηλιαράκη, (ἐνθ. ἀν., σσ.209-210)· κατά δέ τόν Π. Κουγιτέα (ἐνθ. ἀν., σ. 113), τό 1905 ἀριθμοῦσε «600 οἰκίας διεσπαρμένας ἐπί τῶν κλιτύων τῶν ὁρέων ἐπί ἐκτάσεως λεύγης· αἱ οἰκίαι περιβάλλονται ἀπό κήπους ἐκ λεμονεῶν, ἐλαιῶν καί ροδῶν, εἰς τό κέντρον δέ τῆς πόλεως ἐπί χαμηλώματος εἶναι ἡ ἀγορά καί τό Βαρόκι (συνοικία τῶν Χριστιανῶν), ἐνθα καί ἡ κατοικία τοῦ Ἀρχιερέως· ἐπί μεμονωμένου λόφου εἶναι τό φρούριον, εἰς ὃ ἀνέρχεται τις διά στενῆς ὁδοῦ, ἐκ τοῦ λόφου δέ τούτου κατέρχεται χεῖμαρρος, ἐφ' οὗ ὑψηλή γέφυρα».

68. Οἱ σημερινοί Sarandë, τό λιμάνι στήν Ἀδριατική· δεκαεπτά χρόνια ἀργότερα ἡ πόλις παρέμενε «μικρᾶς σημασίας» (peu importante)· βλ. L.Rey, ἐνθ. ἀν., σ. 152.

πλέον ώρας εις βαρέλια καί νά πωλοῦν τήν ὀκᾶν 10 λεπτά· αἱ γυναῖκες γενικῶς τῆς Ἠπείρου ἐργάζονται πολὺ ὄχι μόνον εἰς τὰς οἰκιακάς ἐργασίας ἀλλὰ <καί εἰς> τὰς ἐξωτερικάς <ἀγροτικάς ἐρ>γασίας. Εἰς τὸν λιμένα τοῦτον εἶδον γυναῖκας βασταζούσας σακκὶ ἀλεύρου ἄνω τῶν 70 ὀκάδων. Ἐπιβίβασις εἰς τὸ πλοῖον πρὸς ἀναχώρησιν τὴν 7-20 μ.μ. καὶ ἐκκίνησις τοῦ πλοίου 7 1/2.

5 Ἰουλίου [1913] Παρασκευὴ

Ἄφιξις εἰς Πάτρας 2 μ.μ. Ταξεῖδι καλὸν, πλοῖον χεῖριστον. Ἡ κατάστασις τῆς ὑγείας μου ὄχι καλή. Συσσίτιον κρέας <βοδινὸν μετὰ> σούπας. Ἡ πόλις ὠραὶ <οτάτη>, ὡς ἐκ τοῦ πλοίου ἀντελήφθη, διότι ἀποβίβασις δέν μᾶς ἐπετράπη.

Ἐκκίνησις 4 1/2 μ.μ.

6 Ἰουλίου [1913] Σάββατον

Συνέχεια ταξειδίου. Ὁ καιρὸς καλός, ἡ κατάστασις τῆς ὑγείας μου ὡς καὶ τὴν προηγουμένην ἡμέραν. Συσσίτιον χαλβάς καὶ κρέας παστό.

[Σχετικὰ μὲ τὸ ταξίδι πρὸς Μακεδονία, ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρχολέων ἀναφέρει καὶ τὰ ἑξῆς: «Ἐντὸς τοῦ πλοίου ἤμην παρῆα καὶ συζητοῦσαμεν μετὰ τοῦ φίλου μου Ξενοφώντα Μιχελάκη ἐκ Μαχαιρῶν Ἀποκορώων, τοῦ κατόπιν συμβολαιογράφου Χανίων. Ἐκαμαρῶναμεν τὴν γαληνιαίαν θάλασσαν του μηνός Ἰουνίου⁶⁹ μὲ τὰς ἀναλαμπὰς τῆς καὶ ἀκουμβισμένοι εἰς τὰ κάγκελα τοῦ πλοίου εἴμεθα χαρωποί καὶ εὐχαριστήμενοι, ὅτε ἤλθεν ὁ δεκανεὺς ἐκ Φρέ Ἀποκορώνου Καπιδάκης Κωνστ.⁷⁰ καὶ ἐφώναξεν δυνατὰ Ξενοφών, Ξενοφών, θάλαττα, θάλαττα ἐσώθης βέβαια ἀπὸ τὰς μάχας τῶν Πεστῶν καὶ τῆς Ἀετορράχης πού ἔτρεχες σᾶν ἀγρίμι, μὰ τώρα θά δοῦμεν καὶ οἱ δύοί σας, πού θαυμάζετε τὴν θάλασσα, τί σᾶς περιμένει νά πάθετε, ὅποτε συνεκεντρώθησαν πλεῖστον στρατιῶται καὶ ἔχειροκροτοῦσαν καὶ ἐφώναζαν ἑθάλτα, ἑθάλτα, ἐπὶ ἄρκετὴν ὥραν καὶ εἰς παραπῶνον τοῦ πλοιάρχου νά ἔλθουν οἱ ἀζηωματικοὶ νά μᾶς καθησυχάσουν, ἔπαυσαν αἱ φωναὶ καὶ ἡ ἐκ τούτων ἀναταραχὴ τῶν ὄσων ἐκοιμοῦντο»⁷¹.]

Ἰουλίου [1913] Κυριακὴ

Συνέχεια ταξειδίου. Ὁ καιρὸς καλός, ἡ κατάστασις τῆς ὑγείας μου ὀλίγον βελτιωμένη. Περί ὥραν 12 μ.μ. [μεσημέρι] προσεγγίζομεν τὴν Θάσον. Νησί μεγάλο σχετικῶς. Εἰς τὴν παραλίαν βλέπομεν ἄρκετὰς ἐλθαῖς καὶ ἓνα μεγάλο χωριὸ ὀνομαζόμενον <Κακόρακι>⁷².

Ἄφιξις εἰς Λιμένα Θάσου 2 μ.μ. καὶ διαταγὴ νὰ αποβιβασθῶμεν εἰς Καβάλλαν. Εἰς τὸν Λιμένα τῆς Θάσου ἦτο ὁ περισσότερος Ἑλληνικὸς στόλος μετὰ τοῦ Ἀβέρωφ καὶ κατὰ τὴν διάβασίν μας ἐπαινίζον δύο μουσικαί. Ὑπάρχει καὶ πολίχνη πολὺ ὠραία, καὶ ἡ θέσις τῆς καὶ αἱ οἰκοδομαὶ τῆς.

69. Τοῦ μηνός Ἰουλίου βεβαίως.

70. Προαγωγή του σέ δεκανέα δέν ἀναφέρει ὁ ἴδιος στό ἡμερολόγιό του, οὔτε προκύπτει ἀπὸ ἄλλες πηγές· ἀντιθέτως, στό δίπλωμα ἀπονομῆς μεταλλίων τῆς 25ης Μαρτίου 1914 ἀναφέρεται ὡς στρατιώτης.

71. Κ. Ἀ. Ἀρχολέων, *ἔνθ. ἀν.*, σ. 103.

72. Ἡ σημερινὴ Καλλιράχη Θάσου.

*Αφίξις εἰς Καβάλλαν 4 1/2 μ.μ. Πόλις ἀληθῶς ὠραιοτάτη καί Ἑλληνική, ἔχουσα 30-35 χιλιάδας κατοίκους. Καταστήματα λαμπρά, Ξενοδοχεῖα καί καφενεῖα ἐπίσης⁷³.

Αἰσθάνεται τις μεγάλη χαρά νά βλέπη ὅτι ἡ Ἑλλάς γίνεται κυρία τοιούτων μερῶν.

8 Ἰουλίου [1913] Δευτέρα

Εἰς Καβάλλαν⁷⁴.

9 Ἰουλίου [1913] Τρίτη

Ἀλλαγὴ καταυλισμοῦ πέραν τῆς Καβάλλας.

10 Ἰουλίου [1913] Τετάρτη

Εἰς τὸν αὐτὸν καταυλισμόν⁷⁵.

11 Ἰουλίου [1913] Πέμπτη

Προέλασις, ἐκκίνησις 6 π.μ. Ὁ ἐχθρὸς οὐδαμοῦ ἀνεφάνη. Πορεία κοπιωδεστάτη, καταυλισμὸς 8 μ.μ. <μέσω> κάμπου παρά τῷ χωρίῳ Σαρῆ Σαμπάνι⁷⁶.

12 Ἰουλίου [1913] Παρασκευὴ

Ἐκκίνησις 8 1/2 π.μ. Ἐξακολούθησις προελάσεως. Ὁ ἐχθρὸς ὅστις τὴν προηγουμένην εὐρίσκετο εἰς τὰ μέρη ἀπὸ τὰ ὁποῖα διερχόμεθα τρέπεται εἰς φυγὴν χωρὶς νά τὸν ἴδωμεν. Διάβασις τοῦ Νέστου ἀνυπόδητοι⁷⁷ καί εἰσχώρησις εἰς τὸ θρακικὸν ἔδαφος. 4 μ.μ. πληροφοροῦμεθα ὅτι ὁ ἐχθρὸς, ὅστις ὡς φαίνεται ἦτο ἀνίσχυρος, ἐγκατέλειπε τὴν Ξάνθην καί εἰσῆλθε τὸ ἵππικόν μας περὶ τὴν 3 μ.μ. εἰς αὐτήν. Τὸ τάγμα μας τὸ ὅποιο ἦτο ὀπισθοφυλακὴ κατηυλίσθη ἐκτὸς τῆς πόλεως χωρὶς οὐδεὶς νά εἰσέλθῃ εἰς αὐτήν. Ὁ ἐχθρὸς ἐγκατέλειπε τὴν πόλιν εἰς τὰς 11 π.μ. βροχή.

13 Ἰουλίου [1913] Σάββατον

Ἐκκίνησις 1 μ.μ. Διέλευσις διὰ τῆς Ξάνθης. Πόλις μεγάλη ἔχουσα 17-20 χιλιάδας κατοίκους, οἱ ἡμίσεις Ἕλληνες. Ὁ 2ος καὶ ὁ 4ος Λόχος

73. Ἡ Καβάλα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχε 23.378 κατοίκους· βλ. ἀνάλογη περιγραφὴ, ἂν καί τριάντα σχεδὸν χρόνια παλαιότερη, ἀπὸ τὸν Ν.Θ. Σχινᾶ, Ὁδοιπορικαὶ σημειώσεις Μακεδονίας, Ἡπείρου, νέας ὀροθετικῆς γραμμῆς καὶ Θεσσαλίας, Ἀθήνα 1886, Μακεδονίας τεύχος Β', σ. 455-460. Ἡ ἀποβίβασις τῆς VIII Μεραρχίας στὴν Καβάλα ὀλοκληρώθηκε στὸ διάστημα 5 ἕως 10 Ἰουλίου 1913· βλ. Ἰ.Σ. Ἀλεξάκης ἐνθ. ἀν., σσ. 1088, 1107, 1127· ἕως τῆς 8 Ἰουλίου σύμφωνα μὲ τὸν Ν. Οἰκονόμου, ἐνθ. ἀν., σ. 346.

74. Μέχρι στιγμῆς ἡ προέλασις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ σέ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ μετώπου ἦταν ταχύτατη· εἶχαν ἤδη καταληφθεῖ, μεταξύ τῶν ἄλλων, τὸ Κιλίκις, ἡ Δοϊράνη, τὸ Σιδηρόκαστρο, οἱ Σέρρες, ἡ Δράμα, ἡ Ὀσσα, ἡ Μπέροβα, ἡ Στρωμνίτσα καὶ τὸ Νευροκόπι. Ἐνῶ ἡ κυρία προσπάθεια εἶχε ἐπικεντρωθεῖ πρὸς βορρᾶν, στὴν VIII Μεραρχία ἀνατέθηκε ἡ ἐπέκτασις τῆς ἑλληνικῆς ζώνης κατὰ τὴν πρὸς τὰ ἀνατολικά· βλ. Ν. Οἰκονόμου, ἐνθ. ἀν., σ. 346.

75. Κατὰ τὴν ἡμέρα ἐκείνη ἐκδόθηκε ἡ διαταγὴ ἐπιχειρήσεων, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ σύνταγμα Κρητῶν θά προέλαυε τὴν ἐπομένη πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ χωρίου Σαρῆ Σαμπάνι διὰ τῆς κυρίας ὁδοῦ· βλ. Ἰ.Σ. Ἀλεξάκης, ἐνθ. ἀν., σ. 1136.

76. Ἡ σημερινὴ Χρυσούπολις, πρωτεύουσα ἐπ. Νέστου ν. Καβάλλας· κεῖται σέ πεδιάδα, τὸ δὲ 1886 κατοικεῖτο ἀπὸ 300 ἑλληνοβλάχους καὶ 30 ὀθωμανοὺς, σύμφωνα μὲ τὸν Ν.Θ. Σχινᾶ, ἐνθ. ἀν., σ. 474. Τὸ 1913 εἶχε 1455 κατοίκους.

77. Ἡ διάβασις ἔγινε «ἀπὸ τὸν πόρον Κιουτσούκ Ὀσμανλῆ» (σημερινὴ Κοσμητὴ ἐπ. καὶ ν. Ξάνθης)· βλ. Ἰ.Σ. Ἀλεξάκης, ἐνθ. ἀν., σ. 1204.

βαδίζομεν πρὸς τὴν Γιουρμουτζίναγ⁷⁸· πρωτοπορεία ἔχει ὁ Λόχος μας. Π<ορεία> κοπιώδης καὶ μεγάλη. Συσσίτιον σχεδὸν τίποτε, ὀλίγες <μπιζέλες>. Καταυλισμός 8 μ.μ.

14 Ἰουλίου [1913] Κυριακή

Ἐκκίνησις 7 1/2 π.μ. πορεία κοπιωδεστάτη καὶ ἀκανόνιστος, συσσίτιον ἕλησις.

Εἰς τὸ χωρίον Γιασίστοι⁷⁹ τὸ ὁποῖον εἶνε Ἑλληνικὸν ἔχον 1200 κατοίκους μᾶς ἐγένετο ὑποδοχή. Στάσις ἐκτός τῆς Γιουμουτζίνας 2 περίπου ὥρας. Ὁ καιρὸς ἀποτόμως μεταβλήθη καὶ ἄφθονος βροχὴ μᾶς ἐπεσκέφθη καὶ μᾶς ἔκαμε ὀλόγρους. Ἐκκίνησις 5 μ.μ. καὶ ἄφιξις εἰς πόλιν 7 μ.μ. Ὑποδοχὴ ἀποθεωτική. Ἡ πόλις ἔχει 20-22 χιλιάδας κατοίκους ἀπὸ Τούρκους, Ἑλληνας, Ἑβραίους, Ἀρμενίους καὶ μερικοὺς Βουλγάρους. Τοποθεσία τῆς πόλεως ὡραία, καθὼς καὶ μερικά σπήθια το ἐσωτερικὸν καθὼς καὶ τὰ Μαγαζεῖα οὐχὶ καθαρὰ ὄπως τῶν πόλεων.

15 Ἰουλίου [1913] Δευτέρα

Ἐπίσκεψις τῆς πόλεως.

16 Ἰουλ. [1913]

17 Ἰουλ. [1913]⁸⁰

18 Ἰουλ. [1913]

Ἀλλαγὴ καταυλισμοῦ καὶ νέου τοιοῦτου εἰς τὸν Σιδηροδρομικὸν σταθμόν.

Βρέχει καθ' ἑκάστην.

19 Ἰουλίου [1913] Παρασκευή.

Ἀναχώρησις ἐκ Γιουμουτζίνας. 7 ἑσπερ. Σιδηροδρ. καὶ ἄφιξις εἰς Ξάνθην 9 μ.μ. Ἡ ἀναχώρησις ἐκ Γιουμουτζίνας ἦτο λίαν συγκινητική. Οἱ κάτοικοι περίλυποι ἔβλεπον τὴν ἀναχώρησίν μας τοσοῦτο μᾶλλον διατί πιστεύουν ὅτι τὸ Θρακικὸν ἔδαφος θὰ ἐγκαταλειφθῇ ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος καὶ διότι εἰς τὴν πόλιν τῶν δέν ἔμεινεν παρά εἰς λόχος Εὐζώνων. <Ἐξ ἴσου ὄμως> καὶ ἡμεῖς αἰσθανόμεθα μεγίστην <λύπην> διὰ τὴν διαγωγὴν ἣν πρὸς <ἡμᾶς> ἔδειξαν καὶ διότι εἶνε ἀληθεὶς Ἑλληνας⁸¹.

20 Ἰουλίου [1913] Σάββατον

Ἐκκίνησις 2 μ.μ. καὶ ἄφιξις <πρὸς> καταυλισμόν 7 μ.μ. πλησίον τοῦ χωρίου Σαντεκλού⁸².

78. Ἡ σημερινὴ Κομοτηνὴ, πρωτεύουσα ν. Ροδόπης.

79. Ἡ Γιασίκοι, ὁ σημερινὸς Ἰασμος ἐπ. Κομοτηνῆς ν. Ροδόπης.

80. Στὸ ἡμερολόγιο ἀναφέρονται οἱ ἡμερομηνίες αὐτὲς χωρὶς περαιτέρω ἐγγραφές· στὸ διάστημα αὐτὸ ἡ VIII Μερραρχία δέν ἔλαβε μέρος σὲ ἐπιχειρήσεις. Τὴν ἡμέρα ἐκείνη συμφωνήθηκε μεταξὺ τῶν ἐμπολέμων πενήτημερη ἀναστολὴ τῶν ἐχθροπραξιῶν, ἐνῶ ἀρχίζαν στὸ Βουκουρέστι οἱ διαπραγματεύσεις.

81. Ἡ ἐντολὴ πού ἔλαβε ἡ VIII Μερραρχία νὰ ἐγκαταλείψει τὸ θρακικὸ ἔδαφος καὶ νὰ συγκεντρωθεῖ στὴ Δράμα, ἦδη ἀπὸ τῆς 19 Ἰουλίου, δημιουργεῖ κάποια ἐρωτηματικά, δεδομένου ὅτι στὶς διεξαγόμενες διαπραγματεύσεις ὑποτίθεται ὅτι ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ διεκδικοῦσε τὴ γραμμὴ Μάκρης-Πέρελικ, λίγα χιλιόμετρα δυτικὰ τοῦ Δεδέ Ἀγάτς (Ἀλεξανδρούπολης)· βλ. Κ. Σβολόπουλος, «Ἡ συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου», Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. ΙΔ', Ἀθήνα 1977, σ. 354 καὶ Ἱ.Σ. Ἀλεξάκης, ἔνθ. ἀν., σ. 1277.

82. Προφανῶς τὸ Σαλτικλί, μετονομασθέν σὲ Ἰμέρα, ἐγκαταλειμὸν σήμερα.

21 Ἰουλίου [1913] Κυρ(ιακή).

Ἐκκίνησις 6 π.μ. καί σταθμός παρά τῷ χωρίῳ Γένιτσοῖ <Σασιτοῖ>⁸³ τὸ ὁποῖο εἶνε χριστιανικὸ ἔχον κατοίκους Ἑλληνας καὶ Βουλγάρους· αἱ γυναῖκες πολὺ ὠραίες. Τὸ σχολεῖον καὶ ἡ ἐκκλησία εἶχε ἀφαιρεθῆ ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας καὶ <κατ' ἀνάγκην> οὗτοι ἐντὸς ἔτους <θὰ ἐγένοντο> βούλγαροι ἐάν δέν ἦσαν.

Ἐκκίνησις 2 μ.μ. καὶ ἄφιξις εἰς τὸν σταθμὸν τοῦ σιδηροδρόμου 6 μ.μ. Τὰ καταστήματα διηρησμένα.

22 Ἰουλίου [1913] Δευτέρα

Ἐκκίνησις καὶ εἴσοδος εἰς τὸν σιδηρόδρομον 10 1/2 <Στάθ. Μπι>οῦ-κια, σταθμὸς σιδηροδρόμου⁸⁴.

Ἄφιξις εἰς Δράμαν 3 μ.μ. Πόλις ὠραία, 18 χιλιάδ. οἱ ἡμίσεις Ἑλληνες.

23 Ἰουλίου [1913] Τρίτη

Ἐκκίνησις 3 μ.μ. Βρέχει καθ' ἐκάστην· καταυλισμὸς 7 1/2 παρά μεγάλῳ χωρίῳ Προσοτσάνη⁸⁵.

24 Ἰουλ. [1913] Τετάρτη

Ἄφιξις καὶ ἀνάπαυσις εἰς τὸ χωρίον Δορίκοβο⁸⁶ εἰς δὺν ἐγένοντο λυπηρὰ ἐπεισόδια.

Ἄφιξις καὶ καταυλισμὸς 7 μ.μ. εἰς τὸ χωρίον Τζένορβα⁸⁷.

25 Ἰουλ. [1913] Πέμπτη

Ἐκκίνησις 6 π.μ. καὶ ἄφιξις παρά τῷ Νευ<ροκόπι>⁸⁸ τῇ 4 μ.μ. Κατὰ τὴν ἄφιξιν μας μᾶς ἀνακοινοῦνται τηλεγράφημα τοῦ Βασιλέως δι' οὗ γνωρίζεται ὅτι παρατείνεται ἐπ' ἀόριστον ἡ ἀνακωχή καὶ ὅτι κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην κλείει ἡ εἰρήνη, ἥς τοὺς ὄρους προσεχῶς τηλεγραφῆση.

26 Ἰουλίου [1913] Παρασκευὴ

Μένομεν καταυλισμένοι παρά τῷ Νευ<ροκόπι>. Περί τὴν 6 μ.μ. μᾶς ἀγγέλλεται τὸ κλείσιμον τῆς εἰρήνης. Τὰ ὄρια τῆς Νέας Ἑλλάδος ἄτινα εἶνε τὰ ἐξῆς⁸⁹: Τὰ πρὸς βορρᾶν καὶ ἀνατολάς σύνορα [:ὄρια] ἡμῶν

83. Προφανῶς τὸ Γενή-Κιόι, ἡ σημερινὴ Σταυρούπολις ἐπ. καὶ ν. Ξάνθης.

84. Τὸ σημερινὸ Παρανέστιο ἐπ. καὶ ν. Δράμας.

85. Κωμόπολις τῆς χαρακτηρίζει ἤδη τὸ 1886 ὁ Ν.Θ.Σχινᾶς, (ἐνθ. ἀν., σ. 452)· μὲ 250 οἰκογένειες, «ὧν αἱ πλείσταί εἰσι χριστιανικαί, αἱ δὲ λοιπαὶ ὀθωμανικαί», ἐκκλησία, τζαμί, σχολεῖο ἀρρένων καὶ θηλέων καὶ ἕξι χάνια. Τὸ 1913 εἶχε 4.120 κατοίκους.

86. Δέν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω αὐτὸ τὸ χωριὸν σὲ κανένα χάρτη ἢ κατάλογο οἰκισμῶν.

87. Τζέρονοβο ἢ Ζίρονοβο, τὸ σημερινὸ Κάτω Νευροκόπι ἐπ. καὶ ν. Δράμας. Τὸ 1886 κατοικεῖτο ἀπὸ 300 οἰκογένειες, «ὧν τὰ 3/4 εἰσι χριστιανοὶ βουλγαρόφωνοι, τὸ δὲ 1/4 ὀθωμανοί», ἐκκλησία, τζαμί, σχολεῖο καὶ τρία χάνια· βλ. αὐτόθι, σ. 441. Τὸ 1913 εἶχε 2.105 κατοίκους.

88. Τὸ σημερινὸ Goče Delcen, στῆ Βουλγαρία. Σύμφωνα μὲ τὸν Ν.Θ.Σχινᾶ (ἐνθ. ἀν., σ. 439), τὸ 1886 εἶχε 1000 ὀθωμανικὰς οἰκογένειες καὶ 400 χριστιανικὰς, «ὧν οἱ ἡμίσεις εἰσὶν ἑλληνικαὶ ἀνήκουσαι εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν, αἱ δ' ἕτεροι εἰς τὴν Ἑξαρχίαν», δύο ἐκκλησίες, δέκα τζαμιά, ἑλληνικὰ καὶ βουλγαρικὰ σχολεῖα· ἦταν ἔδρα ὁμῶνυμου Καζᾶ.

89. Τὴν ἡμέραν ἐκείνην ὁ Κωνσταντῖνος τηλεγράφησε σὲ ὄλες τὶς μονάδες Ἡμερήσια Διαταγὴ μὲ τὰ συμφωνηθέντα στὸ Βουκουρέστι νέα ἑλληνοβουλγαρικὰ σύνορα, «ἵνα ἀναγνωσθῆ εἰς τὰ στρατιωτικὰ τμήματα, παρατεταγμένα καὶ παρουσιάζοντα ὅπλα μὲ τὰς σημαίας των». Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ ἡμερολόγιον ἀναπαράγει σχεδὸν αὐτοτελεξεῖ αὐτὴν τὴν Ἡ. Δ., ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ προέρχονται οἱ διορθώσεις-συμπληρώσεις· βλ. Ἰ.Σ. Ἀλεξάκης, ἐνθ. ἀν., σ. 1298.

διέρχονται από τό μέσον τῆς Λίμνης Πρέσπας, διασχίζουσι τήν πεδιάδα μεταξύ Μοναστηρίου [καί] Φλωρίνης, ἀκολουθοῦν [τά] νοτίως Μορίχοθου καί πρὸς βορράν τοῦ Καζᾶ Μογλενῶν ὑψηλά ὄρη, διέρχονται ἀμέσως νοτίως Γευγελῆς καί μεταξύ πόλεως Δοϊράνης καί σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ, διασχίζουσι τήν λίμνην Δοϊράνης, ἀνέρχονται δι' ὄρους Βέλεσι [:Μπέλεσι], ἀκολουθοῦνται αὐτό κατά μήκος [,διαπερῶσι] παρά τήν Κούλαν στενῶν [:τό στενόν] Δεμίρ Ἰσάρ, ἀνέρχονται εἰς τό ὄρος Τσιγκέλι, διέρχονται νοτίως [τοῦ] Μελενίκου [καί], Νευροκοπίου καί περιλαμβάνουν μέγα μέρος τῆς Ἀνατολικῆς τοῦ Νέστου χώρας [πλήν τῆς Ξάνθης] καί καταλήγουσι εἰς τὰς ἐκβολὰς αὐτοῦ.

27 Ἰουλίου [1913] Σάββατον

Εἰσῆλθον εἰς τό Νευροκόπι. Πόλις πολύ ρυπαρά· ἔχει 8-10 χιλιάδας κατοίκους, περί τους 600 ἔλληνας.

Τήν αὐτὴν ἡμέραν ἔλαβον τὰ παπούσια.

28 Ἰουλίου [1913] Κυριακή

Ἀλλαγὴ καταυλισμοῦ. Μέ ἔπιασε θέρμη.

29 Ἰουλίου [1913] Δευτέρα

Ἡ ἀσθένεια ἐξακολουθεῖ. Ἐμβολιάσθη ἀντιχολερικόν.

30 Ἰουλίου [1913] Τρίτη

Μ(ετά) Μ(εσημβριαν) ἡ κατάστασις τῆς ὑγείας μου ὀλίγον βελτιομένη.

Καθ' ὅλας αὐτάς τὰς ἡμέρας ὅλοι σχεδόν οἱ ὀθωμανοὶ κάτοικοι τῆς πόλεως ὡς καί τῶν πλησίον χωρίων, ἀφοῦ ἔμαθον ὅτι τὰ μέρη αὐτὰ μένουσιν εἰς τοὺς Βουλγάρους, ἐγκαταλείπουσιν τὰ σπήθια τῶν καί φεύγουσιν εἰς τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος ὅπως κατοικήσουσιν εἰς αὐτά, διότι λέγουσιν δέν δύνανται νὰ ζήσουσιν ὑπὸ τὸν Βουλγαρικὸν ζυγόν. Εἰς τήν μεταφορὰν τῶν πραγμάτων τοὺς συνδράμει καί <ὁ στρατός> διὰ τῶν ζώων. Τό θέαμα τῶν καθ' ὀμίλους ἀναχωρουσῶν οἰκογενειῶν λίαν συγκινητικόν καί λυπηρόν.

31 Ἰουλίου [1913] Τετάρτη

Εἰς τὸν αὐτόν Καταυλισμόν.

1 Αὐγούστου [1913] Πέμπτη

Ἀλλαγὴ καταυλισμοῦ ἔμπροσθεν τοῦ Νευροκόπι εἰς ἀπόστασιν μίαν ὥραν, πρὸς ἀντικατάστασιν τοῦ 15ου Συντάγματος. Φυλάκεια μία δεκαρ[ι]ά· εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς σχεδόν χιλιόμετρον εἶνε οἱ Βούλγαροι. Καιρὸς βροχερός.

2 Αὐγούστου [1913] Παρασκευὴ

Εἰς τό αὐτό μέρος· ἔπεσε τό βράδυ ραγδαία βροχή.

3 Αὐγούστου [1913] Σάββατον

Ἀντικατάστασις εἰς τὰς προφυλακὰς καί κατασκήνωσις ἡμῶν ὄπισθεν περὶ τὰ 1500 μ. παρά τῆ σκηνῆ τοῦ λοχαγοῦ.

4 Αὐγούστου [1913] Κυριακή

Εἰς τό αὐτό μέρος⁹⁰. Ὀθωμανοὶ πρόσφυγες ἦλθον εἰς τὸν λοχαγόν καί ζητοῦν προστασίαν.

90. Τὴν ἡμέρα ἐκείνη τό Σύνταγμα Κρητῶν ἔλαβε διαταγὴ τῆς VIII Μεραρχίας νὰ προετοιμαστῆ ὥστε τὴν 9 Αὐγούστου 1913 νὰ ἀρχίσῃ συμπυκνῶμεν πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Δράμας· βλ. αὐτόθι, σ. 1331.

5 Αὐγούστου [1913] Δ(ευτέρα).

Εἰς τόν αὐτόν καταυλισμόν.

6 Αὐγούστου [1913] Τρίτη

Εἰς τόν αὐτόν καταυλισμόν⁹¹.

7 Αὐγούστου [1913] Τετάρτη

Μετάβασις εἰς τὰς προφυλακάς.

8 Αὐγούστου [1913] Πέμπτη

Παραμονή εἰς τὰς προφυλακάς⁹². Συσσίτιον κρέας χοιρινόν.

9 Αὐγούστου [1913] Παρασκευή

Παραμονή εἰς τόν αὐτόν καταυλισμόν (προφυλακάς)⁹³ ἂν καί μᾶς εἶχον βεβαίωσις ὅτι καά τήν ἡμέραν ταύτην θά ἐγκαταλείψωμεν τά μέρη ταῦτα· ἔως τό ἑσπέρας ἴσως νά ἀναχωρήσωμεν· ἔν τούτοις δέν ἀναχωροῦμεν διότι καίτοι εἰδοποιήθησαν οἱ Βούλγαροι νά ἔλθουν καί νά παραλάβουν τήν πόλιν, δέν ἤλθον.

10 Αὐγούστου [1913] Σάββατον

Παραμονή εἰς τὰς προφυλακάς.

11 Αὐγούστου [1913] Κυριακή

Παραμονή εἰς τόν αὐτόν καταυλισμόν. Μ[ετά] μ[εσημβρίαν] ἀντεκατεστάθημεν.

Πότε ἐπιτέλους θά φύγωμεν, τοῦτο πάντες λέγομεν διότι, ἐνῶν ἐλπίζαμεν ὅτι δέν θά περάσουν πολλάι ἡμέραι καί θά ἀπολυθῶμεν, ἔρχονται ἄλλα γεγονότα καί σταματοῦν τήν παραμονήν μας εἰς μέρη ὅπου δέν εἶνε πλέον ἄρεστά. Οὕτω ἐνῶ σήμερα συμφώνως τοῖς ὄροις τῆς Συνθήκης ἔπρεπε νά παραλάβουν οἱ Βούλγαροι τό Νευροκόπι, ἀρνοῦνται νά ἔλθουν νά τό παραλάβουν καί κατ' ἀνάγκην ἡμεῖς θά μένωμεν ἐδῶ μέχρις ὅτου εὐαρεστηθῶν νά ἔλθουν καί νά τό παραλάβουν· πότε ὁμως θά ἔλθουν οὐδεὶς γωυρίζει.

Ἡ παραμονή μας πλέον εἰς τόν στρατόν μᾶς ἐκνευρίζει καί μᾶς φέρει εἰς σημεῖον ἀπελπισίας διότι ὡς βλέπομεν δέν θά ἔλθῃ ἡ ποθητή ὥρα καθ' ἣν θά εὐρεθῶμεν ἐλεύθεροι πλησίον τῶν συγγενῶν καί φίλων καί εἰς μέρη ἀγαπητά. Ἐπί τοσοῦτον δέ δυσανασχετοῦμεν καθ' ὅσον βλέπομεν ὅτι ὁ εὐγενής καί πολιτισμένος ἑλληνικός στρατός ἀρχίζει καί ἐπιδίδεται εἰς ἀτίμους καί ἐξευτελιστικάς πράξεις αἵτινε στιγματίζουν σύμπαν τόν ἑλληνισμόν καί τό χεῖριστον ὅτι ταῦτα γίνονται τῇ ἀνοχῇ τῶν προϊσταμένων. Ἐφ' ὅσον λοιπόν τοιοῦτον θέλουν νά κάμουν τό ἔργον τοῦ στρατοῦ, πολλοὶ στρατιῶται μετὰ μεγάλης δυσφορίας ἀνέχονται νά ὑπηρετοῦν εἰς τοιοῦτο στράτευμα καί πό τήν διοίκησιν τῶν ἀνδρῶν, μή γωυρίζο-

91. Ο Διοικητής τοῦ Συντάγματος ζήτησε ἀπό τό Διοικητή τῶν ἐναντι Βουλγαρικῶν στρατευμάτων νά ἀρχίσουν συνεννοήσεις γιά τήν παράδοσις τοῦ Νευροκοπίου, χωρίς ὁμως νά λάβει ἀπάντησι· βλ. αὐτόθι, σ. 1331.

92. Ὁ Διοικητής τοῦ Συντάγματος ἀπέστειλε νέα ἐπιστολή πρὸς τό Βούλγαρο Διοικητή, χωρίς νά λάβει καί πάλι ἀπάντησι· «αἰτία ἄγνωστος». Νεότερη ἐξάλλου διαταγή ὀριζε νά μὴν ἀποχωρήσουν τά τμήματα χωρίς νά παραδώσουν μέ πρωτόκολλο στοὺς Βουλγάρους τὰ κατεχόμενα ἐδάφη· βλ. αὐτόθι, σ. 1332.

93. Ὁ 4ος καί ὁ 2ος Λόχος, στὸν ὁποῖο ὑπηρετοῦσε ὁ Κ. Ἰ. Καπιδάκης ἦταν τοποθετημένοι σέ θέση προφυλακῆς· βλ. αὐτόθι σ. 1331.

30 Ιουλίου 1913: «...Οί ὀθωμανοί κάτοικοι [...], ἀφοῦ ἔμαθαν ὅτι τὰ μέρη ταῦτα μένουν εἰς τοὺς Βουλγάρους, ἐγκαταλείπουν τὰ σπήθια των καὶ φεύγουν...»

ντων τήν ἀληθῆ ἀποστολήν τοῦ ἑλληνισμοῦ εἰς τὰ μέρη ὅπου κατέλαβε καί μάλιστα τήν διαγωγήν ἣν ὀφείλει νά δεικνύῃ πρὸς τοὺς ὑπ' αὐτόν ἄλλοθενεῖς.

12 Αὐγούστου [1913] Δευτέρα

Εἰς τόν αὐτόν καταυλισμόν. Ἐπογοήτευσις μεγίστη.

13 Αὐγούστου [1913] Τρίτη

Εἰς τόν αὐτόν καταυλισμόν. Μᾶς εἰδοποιοῦν οἱ Βούλγαροι ὅτι αὐριοῦ θά ἔλθουν πρὸς παραλαβὴν τῆς πόλεως. Τοῦτο πολὺ μᾶς εὐχαριστεῖ.

14 Αὐγούστου [1913] Τετάρτη

Ἐκκίνησις ἐκ τοῦ καταυλισμοῦ καί ἄφιξις καί στάσις παρά τῷ Νευροκόπι. Ὁ Λοχαγὸς ὅστις θα παραλάβῃ τήν πόλιν ὀνομάζεται Ναντάμσκι. Ἡ παράδοσις ἐβράδυνε διότι ἤργησαν οἱ βούλγαροι νά ἔλθουν⁹⁴. Ἐκκίνησις 11 1/2 π.μ., ἄφιξις εἰς τήν Τζέρνοβαν⁹⁵ 7 μ.μ. καί διαμονή, βροχὴ συνεχῆς, κάθογοι.

15 Αὐγούστου [1913] Πέμπτη

Ἐκκίνησις 7 1/2 καί ἄφιξις εἰς τὸ χωρίον Προσοσάνη⁹⁶. Ἡ πορεία λίαν κοπιώδης, σχεδὸν μέχρι δακρύων, ὡς ἐκ τῶν πόνων τῶν ποδῶν. Κατὰ τήν ἄφιξιν ἔφθασε καί ἡ βροχὴ (Προσοσάνη)..

16 Αὐγούστου [1913] Παρασκευὴ

Ἐκκίνησις 7 π.μ. καί ἄφιξις πρὸς τῆς Δράμας 10 1/2 π.μ.

17 Αὐγούστου [1913] Σάββατον

Εἰς τόν αὐτόν καταυλισμόν.

18 Αὐγούστου [1913] Κυριακὴ

Εἰς τόν αὐτόν καταυλισμόν.

19 Αὐγούστου [1913] Δευτέρα

Εἰς τόν αὐτόν καταυλισμόν.

20 Αὐγούστου [1913] Τρίτη

Εἰς τόν αὐτόν καταυλισμόν. Ὁ Λοχαγὸς μᾶς ὕβρισε.

Κατὰ τὸ προσκλητήριον καί ἐνώπιον τοῦ λόχου καί πολλῶν ἄλλων στρατιωτῶν μᾶς ἐξύβρισεν ὁ Λοχαγὸς Ρήγας, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζει ἡ μεγάλη ἀλαζωνεῖα καί ὁ αὐθαίρετος τρόπος, διὰ τῶν ἐξῆς φράσεων. Δεικνύων πρὸς ἡμᾶς τὸν οὐλαμόν τῶν ἀμερικάνων⁹⁷, εἶπεν «οὔτοι εἶνε ἄξιοι συγχαρητηρίων διότι ἐξεπλήρωσαν τὸ καθῆκον των πρὸς τήν πατρίδα καί διότι ὅσοι ἔμειναν συμπαγεῖς, ἀλλά σεῖς οἵτινες αὐτοκαλεῖσθε ὁ Λόχος τῶν φοιτητῶν, δέν εἶσθε ὁ λόχος τῶν φοιτητῶν, διότι τὸ καθῆκον σας δέν ἐξεπληρώσατε καί ἐνῶ ὀφείλετε νά εἶσθε συμπαγεῖς καί ὄλοι μαζῇ, διεσκορπίσθητε εἰς ἄλλους λόχους»⁹⁸. Ταῦτα τὰ ὑβριστικά μᾶς

94. Ἡ παράδοσις - παραλαβὴ πραγματοποιήθηκε στίς 11 π.μ.· βλ. αὐτόθι, σ. 1332.

95. Βλ. προηγ. ὑποσημείωσις 87.

96. Βλ. προηγ. ὑποσημείωσις 85.

97. Ὑπονοεῖται ὁ Λόχος Ἐθελοντῶν Ν. Ἰόρκης· βλ. σχετικὰ στήν εἰσαγωγή, σ. 52.

98. Ὁ Σταῦρος Ρήγας συγκαταλεγόταν μεταξύ τῶν Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν οἱ ὁποῖοι εἶχαν σταλεῖ στήν Κρήτη γιά νά στελεχώσουν τήν τοπική Πολιτοφυλακὴ· ἤδη τὸ 1907 διοικοῦσε ἐκεῖ, ὡς ἀνθυπολοχαγὸς πεζικοῦ, οὐλαμὸ τοῦ Ι Τάγματος. Ἀπὸ τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1913 διοικοῦσε σὸ μέτωπο ἕναν, καί σέ ὀρισμένη περίοδο δύο Λόχους τοῦ Ἀνεξάρτητου Συντάγματος Κρητῶν. Τραυματίστηκε δύο φορές, στίς 7.12.1912 (κατὰ τήν τουρκικὴ ἀντεπίθεσις· βλ. προηγούμενη

εἶπεν ἐκεῖνος ὅστις κατὰ τὰς πονηράς ἡμέρας τόσον μᾶς ἐξεθειάζεν ὥστε εἰς πάντας ἔλεγεν ὅτι, εἰς τὰς δυσκόλους πολεμικάς ἐπιχειρήσεις, θά προτιμᾷ πάντοτε ἡμᾶς, διότι εἰς ἡμᾶς ἔχει μεγάλην ἐμπιστοσύνην, τοῦτο δέ καί πράγματι ἔκαμνε καί μάλιστα, μετὰ τό πέρας τοῦ ἀγῶνος, θερμῶς μᾶς συνεχαίρετο διά τήν διαγωγὴν μας. <Ποῦ ὀφείλεται ἡ μεταβολή αὐτῆ; αὕτη ὀφείλεται εἰς τό ὅτι ἡμεῖς οὔτε ἱκανοί εἴμεθα πρὸς κολακείαν, οὔτε ὑπεσχέθημεν εἰς αὐτόν ὅτι θά τῷ προσφέρομεν τιμαλφές τι πρὸς ἀνάμνησιν>⁹⁹.

21 Αὐγούστου 1913 Τετάρτη

Φρουροί εἰς τήν Δημαρχίαν, πρὸς φρούρησιν τοῦ Ταμείου τοῦ Συντάγματος, ἀπέναντι ὠραία σχετικῶς¹⁰⁰.

22 Αὐγούστ. [1913] Πέμπτη

Ἐπάνοδος εἰς τόν καταυλισμόν.

23 Αὐγούστου [1913] Παρασκευή.

Εἰς τόν αὐτόν καταυλισμόν.

24 Αὐγούστου [1913] Σάββατον

Ἐκ τοῦ καταυλισμοῦ εἰς τόν σταθμόν πρὸς ἀναχώρησιν διθά τήν Δευτέραν Μεραρχίαν πρὸς ἀπόλυσιν. Εἰς τὰς ἐφημερίδας βλέπομεν ὅτι ἀναστέλλεται τό Διάταγμα τῆς ἀπολύσεως ἕνεκα τῆς προελάσεως τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ εἰς Θράκην¹⁰¹. Ἐκκίνησις ἐκ Δράμας σιδηροδρομικῶς 4 1/2 καί ἄφιξις εἰς Μπαρρακλί¹⁰² 9 1/2 μ.μ.

25 Αὐγούστ. [1913] Κυριακή

Κατάταξις εἰς τόν 8ον λόχον τοῦ 7ου Συντάγματος 2ας Μεραρχίας¹⁰³ καί παραμονή εἰς τό αὐτό χωρίον.

ὑποσημείωση 20) καί στίς 12.2.1913 (ἀπό πυρά τοῦ ἐχθρικοῦ πυροβολικοῦ). Σέ ἀντίθεση μέ τήν δημοσιευμένη ἐδῶ ὀμιλία του, ἀργότερα ἔγραφε ὅτι «οἱ Ἀξιωματικοί τοῦ Συντάγματος εἴμεθα ὑπερήφανοι εὐτυχήσαντες νά ὀδηγήσωμεν παρά τό πλευρόν τοῦ λοιποῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ τοὺς βλαστούς τῶν ἡρωϊκῶν Κρητῶν κατὰ τήν διάρκειαν τῶν δύο ἐνδόξων πολέμων. Συντεταγμένοι εἰς στρατιωτικὰς μονάδας παρουσίασαν δύναμιν ἰσχυράν καί ἀκλόνητον εἰς πολλάς κρίσιμους περιστάσεις». Κατά τόν Κ. Ἄ. Ἀρχολέοντα, «ἦτο παλληκάρι καί ἐφονεύθη εἰς Μ. Ἀσίαν» βλ. Ἰ.Σ. Ἀλεξάκης, ἐνθ. ἀν., σ. 95, Κ. Ἄ. Ἀρχολέων, ἐνθ. ἀν., σσ. 10,39, Στ. Ρήγας, «εἴμεθα ὑπερήφανοι», Κρητικόν Ἡρώων, τεῦχος 2, Χανιά 1914, σ. 17, Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν, ἐνθ. ἀν., τ. Β', Παράρτημα, σ. 90.

99. Τό ἐντός < > κείμενο ἔχει ἐκ τῶν ὑστέρων διαγραφῆ ἀπό τό συγγραφέα, παραμένοντας ἐν τούτοις πλήρως ἀναγνώσιμο.

100. Ἡ σύνταξη τῆς φράσης αὐτῆς τήν καθιστᾷ δυσνόητη.

101. Μετὰ τήν ἦττα τῆς Βουλγαρίας κατὰ τό Β' Βαλκανικό Πόλεμον καί τήν ἔναρξιν τουρκοβουλγαρικῶν διαπραγματεύσεων τόν Αὐγούστο τοῦ 1913, ἡ Τουρκία ἐμφανίστηκε λιγότερο διατεθειμένη νά συνάψει συνθήκη μέ τήν Ἑλλάδα, καί οἱ ἑλληνοτουρκικὲς συνομιλίαι διακόπηκαν· ἡ συνθήκη ὑπογράφηκε τελικά τήν 1η Νοεμβρίου 1913 στήν Ἀθήναν βλ. Γ. Λεονταρίτης «Ἡ διεθνὴς θέση τῆς Ἑλλάδος στίς παραμονές τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμος ΙΕ', Ἀθήνα 1978, σ. 12.

102. Τό σημερινό Βαλτερό ἐπ. Σιντικής ν. Σερρών: τό 1886 εἶχε 80 οἰκογένειαι, χριστιανικὲς καί μουσουλμανικὲς, «ἐξ ἡμισείας σχεδόν», σύμφωνα μέ τόν Ν.Θ. Σχινᾶ, ἐνθ. ἀν., σ. 420. Τό 1913 εἶχε 711 κατοίκους.

103. Ἡ κατάταξις σέ μονάδα τῆς 2ας Μεραρχίας ἀφοροῦσε στοὺς πρὸς ἀπόλυση ἐθελοντές· οἱ ὑπόλοιποι παρέμειναν στό 1ο Ἀνεξάρτητο Σύνταγμα Κρητῶν, τό ὁποῖο εἶχε ἤδη μετανομαστῆ σέ 14ο Σύνταγμα Πεζικοῦ τήν προηγούμενην ἡμέρα (24.8.1913) καί τό ὁποῖο στάλθηκε στήν περιοχὴ

26 Αύγουστου [1913] Δευτέρα

Παραμονή εις τόν αὐτόν καταυλισμόν καί εἴσοδος εις τήν πόλιν κάτω Τσουμαγιά¹⁰⁴. Ἔχει 10-15 χιλιάδας κατοίκους, μεταξύ τῶν ὁποίων πολλούς Ἑλληνας. Τά οἰκήματα ὄχι καλά. Ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα ἑλληνικά σχετικῶς καλά. Μᾶς εἰδοποιοῦν τούς ἔθελοντάς ὅτι αὐριον ἀναχωροῦμεν.

27 Αύγουστου [1913] Τρίτη

Ἐκκίνησις ἐκ τοῦ καταυλισμοῦ 1 μ.μ. καί ἀφίξις εις τόν Σταθμόν Δεμίρ-Ἰσάρ¹⁰⁵ 3 1/2 μ.μ. Ἐκκίνησις 5 μ.μ. σιδηροδρομικῶς καί ἀφίξις εις Θεσσαλονίκην 3 π.μ.

28 [Αύγουστου] 1913 [Τετάρτη]

Κατά τάς 4 1/2 [π.μ.] εἰσῆλθομεν εις τήν πόλιν· πόλις ὡραία ὑπό πᾶσαν ἔποψιν. Ἔχει πλούσια καί μεγαλοπρεπή καταστήματα. Ἀναχώρησις διά τοῦ ἀτμοπλοίου Κύπρου 3 1/2 μ.μ.

29 Αύγουστ. [1913] Πέμπτη

Εἰς τήν θάλασσαν.

30 Αύγουστου [1913] Παρασκευή

Ἄφίξις εις τό λοιμοκαθατήριον¹⁰⁶.

31 Αύγουστου [1913] Σάββατον

Εἰς τό Λοιμοκαθατήριον καί ἀπολύμανσις.

1 Σ/βρίου [1913] Κυριακή

Εἰς τό Λοιμοκαθατήριον¹⁰⁷.

2 Σ/βρίου [1913] Δευτέρα.

Εἰς τό Λοιμοκαθατήριον. 6 μ.μ. ἀποπλέωμεν εις τόν Πειραιᾶ καί περὶ τήν 7 1/2 φθάνομεν εις Ἀθήνας.

3 Σ/βρίου [1913] Τρίτη

Βλέπομεν εις τάς ἐφημερίδας τό Διάταγμα τῆς ἀπολύσεως τῶν ἔθελοντῶν¹⁰⁸.

4 Σ/βρίου [1913] Τετάρτη

Εἰς Ἀθήνας καί παράδοσις τῶν στρατιωτικῶν ἐξαρτημάτων.

Κορυθαῖς τόν Ὀκτώβριον τῆς ἴδιας χρονιάς, ὅπου καί παρέμεινε ἕως τήν ὑπαγωγή τῆς περιοχῆς στό νέο Ἀλβανικό κράτος (πρωτόκολλο Φλωρεντίας, 5.12.1913), γιά νά ἐπιστρέψει τελικά στό Χανιά στίς 8.1.1914, ὅπου καί ἐδρεύει ἔκτοτε· βλ. Ἀ.Μ. Μαρῆς, *ἔθ. ἀν.*, σ. 19.

104. Ἡ σημερινή Ἡράκλεια ἐπ. Σιντικῆς ν. Σερρῶν. Πεδινή κωμόπολις ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σερρῶν-Δοϊράνης, εἶχε τό 1886 570 χριστιανικές καί 20-30 μουσουλμανικές οἰκογένειες, δύο ἐκκλησίες, τρία σχολεῖα ἀρρένων καί δύο θηλέων, καί «πλέον τῶν 10 μεγάλων χανίων»· βλ. Ν.Θ. Σχινᾶς, *ἔθ. ἀν.*, σ. 420. Τό 1913 εἶχε 5.506 κατοίκους.

105. Τό σημερινό Σιδηρόκαστρο, πρωτεύουσα τῆς ἐπ. Σιντικῆς ν. Σερρῶν· Τό 1886 κατοικεῖτο, σύμφωνα μέ τόν Ν.Θ. Σχινᾶ, (*ἔθ. ἀν.*, σ. 424), ἀπό 600 μουσουλμανικές καί 200 χριστιανικές οἰκογένειες, καί διέθετε δύο ἐκκλησίες, ἕξι τζαμιά, δύο σχολεῖα ἀρρένων καί ἕνα θηλέων, ἑννέα χάνια, «καλήν ἀγοράν, καταστήματα, καφεῖα πολλά καί ἐκλεκτά βυρσοδεφεῖα». Ἦταν πρωτεύουσα ὀμῶνυμου Καῖζα καί τό 1913 εἶχε 3.224 κατοίκους.

106. Ἐπὶ τῆς νησίδας Ἄγ. Γεωργίου στό στενὸ τῆς Σαλαμίνας, ὅπου στάθμευαν τά πλοῖα γιά ἀπολύμανση καί ὑγειονομικὸ ἔλεγχο τῶν ταξιδιωτῶν.

107. Τρεῖς ἡμέρες ἐπιτόπου ἀρκοῦν γιά νά κάνει κτῆμα τοῦ ὁ συγγραφέας τήν ὀρθή γραφή τῆς λέξης.

108. Πρόκειται γιά τό Β.Δ. τῆς 18.8.1913, πού δημοσιεύθηκε στό ΦΕΚ 171/3.9.1913.

5 Σ/βρίου [1913] Πέμπτη

[Εἰς Ἀθήνας].

6 Σ/βρίου [1913] Παρασκ.

Ἀθήνας.

7 [Σ/βρίου 1913 Σάββατον]

Εἰς Ἀθήνας. Κατά τὰς ἡμέρας τῆς διαμονῆς μας εἰς Ἀθήνας ἐμείναμε δύο νύκτας εἰς τὸ Ζάπτιον. Περί ὥραν 7 1/2 μ.μ. τῆς 7 Σ/βρίου ἀποπλέοντες εἰς Κρήτην.

[Κατάλογος]¹⁰⁹

- 1) Γεώργ. Αντ. Βεκρῆς κάτοικος Λαγκάδα δήμος Αἰγιάλης Ἀμοργοῦ.
 - 2) Δημ. Ἰ. Παπαδάκης Καστέλλι Πεδιάδος.
 - 3) Σπύρος Στ. Ζαχαρόπουλος Νέου Καρλόβασι Σάμου.
 - 4) Νικόλ. Παπαϊωάννου Πόρτ Σάιτ Poste Restante
 - 5) Εὐριπίδης Τζώρτζης Πομπία Καινουρίου.
- Γεώρ. Παντ. Παπαδάκης Ἡράκλειον.
Ἀριστοτέλης Φραγκάκης Πομπία Καινουρίου
Ἀντών. Σ. Θεοδωράκης Μάζα Σελίνου.
Νικόλ. Σκλα<δάς> Γαργαλιάνη Μεσσηνίας.
Γεώργ. Ἐργατζάκης Καστέλλι Πεδιάδος.

[Στίχοι τραγουδιῶν]¹¹⁰

Τοῦ στρατοῦ μας χρυσή λεβεντιά καί τοῦ ἔθνους τιμή καί χαρά,
ὁ καθεὶς ἀπὸ μᾶς ἄς ζωστῆ τιμημένον τουφέκι, σπαθί.

Ἦρθε πλέον τῆς δόξης καιρός καί ὁ στρατός μας βαδίζει ἐμπρός.

Μᾶς φωνάζει παιδιά ἡ τιμή καί ἄς τρέζωμεν ὄλοι μαζῆ.

Ἠπειρος, Θράκη, Μακεδονία φωνάζει στή σκλαβιά

καί τό μαχαῖρι βαθειά μέ σφάζει στή καρδιά.

Ἄς τρέζωμεν νά φέρωμεν καί κεῖ τήν λευθεριάν

Ἐμπρός παιδιά γιά τήν πατρίδα στή [φωθιάν].

— Βαγγελιό

Ἐνα νερό κερά Βαγγελιό

ἕνα νερό καλό νερό

γεμ καί πόθεν κατεβαίνει

Βαγγελιό μου παινεμένη.

Ἀπό γκρεμό κερά Βαγγελιό

γκρεμίζεται καί σέ περιβόλι μπαίνει

Βαγγελιό μου παινεμένη.

109. Παρεμβάλλεται στίς σελίδες 46-47· πρόκειται γιά δνόματα συμπολεμιστῶν του. Ὁ ὄγδοος καί ὁ δέκατος ἀναφέρονται καί ἀπό τόν Κ. Ἀ. Ἀρχολέοντα, (ἔνθ. ἀν., σ. 13), ὡς ἐθελοντές τοῦ φοιτητικοῦ λόχου.

110. Τό ἐμβατήριον παρεμβάλλεται στή σελίδα 3, τὰ λοιπὰ στίς σελίδες 42-45.

Ποτίζει δέ, κερά Βαγγελιό
 ποτίζει δένδρα καί κλαδιά
 γεμ ποτίζει κυπαρίσσια
 ἔμμορφα σάν τα κορίτσια.
 Ποτίζει δέ, κερά Βαγγελιό
 ποτίζει καί ἕνα ἴγιοκλιμα
 πού κάνει τό σταφύλι
 σάν τῆς Βαγγελιό τά χεῖλη.
 Καί ἀπό τό κό κερά Βαγγελιό
 κόψει κόβεται
 γεμ καί ἀπό τό φάει πεθαίνει
 Βαγγελιό μου παινεμένη.
 Ἐγώ ἄς τό κό κερά Βαγγελιό
 ἐγώ ἄς τό κόψω καί ἄς κοπῶ
 ἄς τό φάω καί ἄς πεθάνω
 ἄλλη ἀγάπη ἐγώ δέν κάνω.

Ὅλες οἱ ὄμορφες κάνουν καμάρι,
 μιά μικρή μελαχρινή σούρνει τό νάζι. δίς
 Τοῦρκος τήν ἀγάπησε, γυναῖκα νά τήν παίρνη· δίς
 κόβεται, ρίχνεται, Τούρκισσα δέν γίνεται.
 Πέρδικα γίνομαι, στά ὄρη βγαίνω· δίς
 κυνηγός θέ νά γενῶ, πάλι σέ κερδίζω γώ.
 Ψαράκι γίνομαι μέσα [σ]τή λίμνη·
 ψαρολόγος θά γενῶ, πάλιν σέ κερδίζω γώ.
 Καλόγγρα γίνομαι, σέ μοναστήρι πάω·
 γούμενος θέ νά γενῶ, πάλιν σέ κερδίζω γώ.
 Ἄν κοπῆς καί ἄν πνιγῆς, Τουρκοπούλα θά γενῆς.

Λουλοῦδι τῆς Μονεβασιάς καί Κάστρο τῆς Ἀθήνας
 καί παλαμῆδι τοῦ Ναυπλιοῦ ἄνοιξε νά μπῶ μέσα,
 νά δῶ τές ἀναπλιώτισσες, τές ἀναπλιωτοπούλες,
 πῶς πλένουν, πῶς λευκαίνουνε, πῶς μοσχοσαπουνάνε·
 μέ τόνα χέρι νίβουνε, με τάλλο σαπουνάνε
 καί διπλοκοπανάνε.